

UDK 329.15 : 949.71
Izvorni znanstveni članak

Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu 1929—1934. godine

BOSILJKA JANJATOVIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

Razvoj revolucionarnoga radničkog pokreta, što znači političkih organizacija Komunističke partije Jugoslavije, te sindikalnih, kao i drugih društvenih organizacija i skupina, pa pojedinaca pod njezinim vodstvom i utjecajem, dakle komunističkog pokreta, i u Zagrebu, tom privrednom, političkom, kulturnom, radničkom centru Hrvatske i Jugoslavije, i u razdoblju 1929—1934. godine, vremenu obilježenom početkom i kulminacijom velike ekonomske krize, te u političkom i društvenom pogledu terorom šestojanuarske diktature kralja Aleksandra Karađorđevića i krugova oko njega, odvijao se u skladu s općim tokovima toga pokreta na tlu Jugoslavije, ali je imao i svojih posebnosti. Radnička klasa i radni slojevi Zagreba, umnogome su tada, kao i ranije i kasnije u međuratnom razdoblju, određivali te opće tokove revolucionarnoga radničkog pokreta ne samo zbog toga što se najveći dio centralnih foruma toga pokreta za područje Hrvatske, pa i za teritorij cijele Jugoslavije, nalazio u Zagrebu, nego i zbog svoje borbenosti u klasnim bitkama, u sukobljavanju s drugim društvenim i političkim snagama i njihovim organizacijama, te ideologijom. Iskustvo radničke klase Zagreba i njezina revolucionarnoga pokreta umnogome je bilo ugrađeno u program, organizaciju i akciju komunističkog pokreta u zemlji, određivalo ih i usmjeravalo. U tome je dijelom posebnost razvoja komunističkog pokreta u Zagrebu u toku međuratnog razdoblja. Tu su posebnost, dakako, uz ovo spomenuto, određivali položaj i struktura radničke klase i radnih slojeva Zagreba, uvjeti u kojima se pokret razvijao neprekidno pod paskom i u sukobljavanju s režimom i njegovim organima vlasti, s njegovom politikom i ideologijom, kao i u neprestanom sukobljavanju s idejama, politikom, akcijama opozicionih građanskih stranaka čiji su centralni organi kao i najistaknutiji pojedinci, te grupe za područje Hrvatske, a ponekad i Jugoslavije, također bili u Zagrebu.

U ovom radu ukazat će se na glavne pravce razvoja revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu u razdoblju 1929—1934. godine, vremenu koje je u povijesnoj literaturi okarakterizirano kao razdoblje krize komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a), te sindikalnog djelovanja, ali i postepenog, iako još uvijek nedovoljnog, utvrđivanja novih putova i za prevladavanje krize i za rješavanje bitnih pitanja pokreta od programa do

organizacije i akcije, te pitanja njegova odnosa prema problemima društva u cjelini. Kriza komunističkog pokreta u zemlji, pa dakako i u Zagrebu, izražena u slabljenju, te privremenom razbijanju njegovih političkih (KPJ i SKOJ-a), definitivnoj zabrani sindikalnih (Nezavisnih sindikata) organizacija, bila je umnogome izazvana žestokim represalijama režima šestojanuarske diktature protiv pojedinaca komunista i njihovih simpatizera, od hapšenja do progona i mučkih ubistava, kao i protiv svih organizacija i akcija komunističkog pokreta. Međutim, kriza se nije sastojala samo u tome. Slabljenje pa i razbijanje organizacija komunističkog pokreta bilo je popraćeno i nesnalženjem, kolebanjem, osobito rukovodstva pokreta (koje se ubrzo našlo izvan zemlje) u novoj situaciji, određenoj s jedne strane terorom diktature, a s druge ekonomskom krizom. Vidjelo se to u pogrešno usmjerenom akciji pokreta, te rješenjima bitnih pitanja društvenih odnosa u vremenu kad se činilo da će režim uspjeti u obuzdavanju revolucionarnoga radničkog pokreta, klasne borbe radnika, pa čak i svake druge opozicione akcije i manifestacije. Ali, to je i razdoblje u kojem su KPJ i organizacije pod njezinim utjecajem, svemu usprkos, umnogome zahvaljujući aktivnosti članova pokreta u cijeloj zemlji počele pronalaziti putove i načine za savladavanje te krize i time otvorile mogućnosti daljega razvoja pokreta.¹

Posebno je za to vrijeme karakterističan razvoj revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu, o čemu se relativno malo pisalo, gradu u kojem su usprkos zabranama rada do tada legalnim Nezavisnim sindikatima (jedinim legalnim organizacijama komunističkog pokreta)², usprkos progona, hapšenjima, ubistvima komunista i njihovih simpatizera u zatvorima i na ulicama, usprkos dugim vremenskim kaznama zatvora i robjice, usprkos gotovo bi se moglo reći razbijanju jedne do tada od najjačih organizacija KPJ, usprkos slabljenju organizacija SKOJ-a, usprkos tome svemu, komunisti i njihovi simpatizeri uspjeli pokrenuti ne samo sindikalni rad, obnavljati organizacije KPJ i SKOJ-a, i u gradu i više forume, djelovati u sferi kulture izražavajući svoj protest protiv diktature i protiv kapitalističkog sistema uopće i anticipirajući umnogome tokove budućeg vremena, dakle ne samo opstati nego i ostati dalje centar revolucionarnoga radničkog pokreta u Hrvatskoj i Jugoslaviji.³

¹ Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, 152 i d.; Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1968, 113 i d.; J. Kecman, Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918—1941, Beograd 1978, 197 i d.; V. Rajčević, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1929—1941, Zagreb 1980, (knj. II), 1 i d.; Z. Stipetić, Argumenti za revoluciju. August Cesarec, Zagreb 1982, 261 i d.; J. Cazi, S puta reformizma na put klasne borbe. URSSJ i rad komunista u njemu 1929—1934, Zagreb 1977. Tu je spomenuta i druga relevantna literatura.

² Nezavisni sindikati, poznato ime za Međusavezni sindikalni odbor, odnosno Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije, osnovani u rujnu 1921. u Beogradu (za područje tadašnje Hrvatske i Slavonije u siječnju 1922. godine) bili su do siječnja 1929, kad su zabranjeni, uz česte zabrane i progone, negdje i definitivne zabrane rada (kao u Sloveniji u ljeto 1924) jedine masovne legalne organizacije komunističkog pokreta. Usp. J. Cazi, Nezavisni sindikati, knj. I Zagreb 1962, knj. II, na i. mj., 1964. i knj. III (u dva sveska), na i. mj., 1967; M. Milenković, Sindikalni pokret u Srbiji 1921—1929, Beograd 1979.

³ Posebnog rada koji bi se bavio razvojem revolucionarnoga radničkog pokreta u Zagrebu u razdoblju 1929—1934. godine nema. Ali, postoji niz radova u kojima se nešto više govori o tom vremenu vezanih uz obradu određenog problema. Tako: Lj. Petro-

Velika ekonomska kriza, koja je zahvatila Jugoslaviju 1930, kulminirala 1931—1932, a počela pokazivati znakove popuštanja potkraj 1934, te režim monarhističke diktature, koji se umnogome podudara s vremenom krize⁴, posebno su došli do izražaja u privrednom, političkom, pa i kulturnom životu Zagreba, a naročito u razvoju revolucionarnoga radničkog pokreta.

Prije nego se ukaže na razvojne crte komunističkog pokreta u to vrijeme valja nešto više reći o ekonomskom, političkom, kulturnom životu u gradu u usporedbi s vremenom do 1929, godine, pa dakako i o radničkom pokretu u njemu — jer će se tako, čini se, lakše moći objasniti te posebnosti razvoja revolucionarnoga radničkog pokreta.

1.

Zagreb je nakon završetka prvoga svjetskog rata od povincijalnog grada Austro-Ugarske Monarhije postao privredno središte nove Države SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije. Bio je centar novčarstva: u njemu se nalazilo središte financijskog kapitala hrvatske buržoazije, ali i mnogih banaka i drugih novčarskih zavoda važnih za cijelu zemlju. Po kapitalu uloženom u trgovinu i kao stjecište putova za kretanje roba u pravcu istok-zapad i sjever-jug, bio je središte trgovine značajno za cijelu zemlju. Obilježje industrijskog središta u Jugoslaviji davao mu je uloženi kapital — domaći i strani — u tvornice i industrijska poduzeća prvenstveno izvan njegovih granica — širom Hrvatske, pa i u drugim područjima. Imao je za jugoslavenske prilike razvijenu i vlastitu industriju, koja je zajedno s obrtom, zapošljavala velik dio njegova stanovništva — iako u nju nije ulagan velik kapital. Industrija je i ovdje kao i svuda u Jugoslaviji donosila velike profite u prvom redu zbog obilja jeftine radne snage, što je neprestano pristizala u grad. Najstariji i najbolje razvijeni bili su prehrambena industrija i obrt, razvijani i prije prvoga svjetskog rata (zagrebački parni mlin, tvornica keksa Bizjak, tvornica ulja, te brojne pekarske, slastičarske, mesnice, itd.). U razdoblju do 1931. bile su posebno razvijane ove industrije: metalna (Prva hrvatska tvornica strojeva, osobito Radionica državnih željeznica u koju je bio uloženi državni kapital), elektrotehni-

vić, Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929—1932, u: zbornik, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, Zagreb 1968, 242—255; *I. Jelić*, Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata, na i. mj., 9—45; *S. Koprivica-Oštrić*, Trnje u organizaciji i djelatnosti KPJ u Zagrebu u razdoblju između dva rata, u: Zagrebačko Trnje, Zagreb 1981, 86 i d.; *Ista*, Djelatnost KPJ na Trešnjevci, u: Crvena Trešnjevka, Zagreb 1982, 102 i d.; *V. Rajčević*, Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja (1918—1941), u: Zagrebačko Trnje, 101 i d.; *Isti*, Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke 1918—1941, u: Crvena Trešnjevka, 115 i d.; *B. Janjatović—M. Kolar-Dimitrijević*, Sindikalni pokret radničke klase Trnja u međuratnom razdoblju, u: Zagrebačko Trnje, 120 i d.; *B. Janjatović*, Revolucionarni sindikalni pokret, u: Crvena Trešnjevka, 132 i d.; *Z. Stipetić*, Argumenti za revoluciju, 261 i d.

⁴ Usp. *M. Mirković*, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1968; *T. Stojkov*, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935, Beograd 1969; *Lj. Boban*, Maček i politika HSS 1928—1941, Zagreb 1974, knj. I, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

čka (Jugoslavenski Siemens d.d. i druge tvornice i veće radionice u koje je bio uloženi uglavnom strani kapital), drvna (tvornica pokućstva Bothe i Ehrmann), tekstilna (Tvornica za pamučnu industriju ili Hermann Polack sinovi bila je jedna od najvećih kao i niz manjih kao »Silk«, »Lacet«, »Habitus« — u koje je također bio uglavnom uloženi strani kapital), građevna, kemijska (uglavnom sitna u samom gradu s velikim brojem sjedišta kemijskih tvornica smještenih izvan grada), papirna (Tvornica papira »Jugobates«) kožarska (Tvornica koža), poligrafička, itd. Za grad su veliko značenje imali Električna centrala, Vodovod, Plinara, Gradska klanonica i Tvornica duhana ne samo radi zadovoljenja potreba grada koji se ubrzano razvijao i urbanizirao nego i po tome što je u njima bio uloženi značajan kapital i što su tu bili zaposleni mnogi radnici. Zagreb i u ovom razdoblju ima značenje centra zanatstva ne samo u Hrvatskoj nego i šire. Štoviše, mnoge od njegovih tvornica bile su zapravo nešto veće radionice koje su se zbog upotrebe strojeva ubrajale u industrijska poduzeća. U Zagrebu su zapravo prevladavali relativno sitna industrija i zanatstvo. Malen je bio broj većih industrijskih poduzeća kakva su npr. bile Tvornica za pamučnu industriju ili Radionica državnih željeznica.⁵

U prve dvije godine kraljeve otvorene i žestoke diktature u samom Zagrebu ekonomska se kriza nije jače osjećala. Počela je svom žestinom u jesen 1931. godine slomom privatnog bankarstva, a zatim je zahvatila trgovinu, industriju, građevinarstvo. Dugotrajna agrarna kriza što je rezultirala padom cijena agrarnih proizvoda (kriza je počela 1925. godine) izazvala je niz lančanih posljedica. Vlasnici poljoprivrednih posjeda nisu mogli vraćati zajmove bankama. Zbog pada kupovne moći seljaci više nisu mogli kupovati industrijske proizvode. Industrija i obrt nisu mogli zbog toga vraćati zajmove bankama. Banke su postale nelikvidne i od početka velike svjetske ekonomske krize, što je započela 1929. godine, sve se to spojilo i u Jugoslaviji. Tome treba pridodati i nastojanja velikosrpske buržoazije na čelu s dvorom da uništi moć suparničkih buržoazija, osobito hrvatske buržoazije, jačajući državni kapital. Zbog toga je država odbila odgodu dugova privatnog bankarstvu svih prečanskih krajeva. Slom Prve hrvatske štedionice 21. listopada 1931. godine (odgodu dugova zatražila je i Gradska štedionica koja je imala investiran kapital osobito u Zagrebu — u Zagrebačkom električnom tramvaju — npr.) kao najjače banke hrvatske buržoazije izazvao je i propast mnogih manjih radionica i tvornica u samom gradu, a dakako i u cijeloj Hrvatskoj. Kriza se zatim osobito osjetila u trgovini. Stradalo je i građevinarstvo, pa javni radovi organizirani da bi kako-tako zaposlio velik broj nezaposlenih zagrebačkih radnika, a naravno i mnogih pridošlica (iako se upravo u vrijeme krize vodilo strogo računa o starosjediocima u gradu), zapravo pokazuju pravu veličinu te krize. Nastupilo je teško vrijeme privredne depresije i stagnacije. Zagreb više nije bio centar novčarstva, trgovine i industrije za cijelu zemlju. Nova ekonomska situacija odrazila se dakako postepeno i u samom gradu. Vrijeme stagnacije, zatvaranje industrijskih poduzeća, smanjenje trgovine,

⁵ Usp. M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba 1918—1931, Zagreb 1973; Z. Šimončić-Bobetko, Privredni razvoj Trnja u međuratnom razdoblju, u: Zagrebačko Trnje, 40 i d.; Ista, Privredni razvoj Trešnjevke u međuratnom razdoblju, u: Crvena Trešnjevka, 57 i d.

građevinarstva, zastoј zanatstva traje sve do kraja 1934. godine, kada počinje postepeno oživljavanje privrednog života u cijeloj zemlji, pa i u Zagrebu.⁶ Završetak žestoke ekonomske krize slučajno se vremenski podudara s prestankom kraljeve osobne diktature: u listopadu 1934. godine ubijen je u Francuskoj kralj Aleksandar.

Privredni razvoj Zagreba u razdoblju do 1931. godine omogućio je značajan rast njegova stanovništva. Demografska eksplozija, karakteristična za razdoblje nakon završetka prvoga svjetskog rata, u kojem je 1918. godine bilo 102.112 žitelja (od toga 51.648 muškaraca i 50.464 žene), a 1931. godine 185.581 stanovnik (od toga 92.106 muškaraca i 93.476 žena) bila je posljedica doseljavanja u grad radno aktivnoga stanovništva raznih klasa i slojeva ne samo iz Hrvatske nego i iz cijele zemlje. Ekonomski položaj i razvoj Zagreba umnogome je odredio i socijalno i klasno obilježje njegova stanovništva. Osobito su brzo rasli građanski slojevi: oni su u razdoblju od 1918. do 1931. godine utrostručeni. Dok je 1910. godine bilo radno aktivnih pripadnika građanstva 90.095 osoba, koje su izdržavale 12.861 osobu, dvadeset godina kasnije, tj. 1931. godine, bilo ih je 29.456, a izdržavali su 27.294 člana svojih porodica. Ekonomska moć toga građanstva, u kojem su u velikom broju bili rentijeri, penzioneri ili ljudi nekih drugih sličnih zanimanja, potjecala je od kapitala investiranog u samom gradu ili uloženog širom zemlje, ili od dobrih prihoda na osnovi penzija.⁷ Ona je bila presudna za političku moć toga građanstva u samom gradu, ali dakako i mnogo šire — na području cijele Hrvatske. Zbog političkih odnosa u zemlji — hegemonije velikosrpske buržoazije i jačanja državnog centralizma — Zagreb nije bio ni izdaleka administrativno ili političko središte nove države. Ali, u njemu su se nalazili organi uprave policije, žandarmerije, pa i vojske, uz opće upravne organe za teritorij sjevernog dijela Hrvatske, tj. uglavnom tadašnje Hrvatske i Slavonije. Postojala je u to vrijeme, tj. do 1929. godine, i prilično jaka gradska autonomija — iako je, dakako, gradska uprava morala odgovarati centralnoj vlasti. Gradska općina, predstavničko tijelo zagrebačkog stanovništva, kao i gradsko zastupstvo, koje je u ime gradske općine upravljalo gradom, bili su tako usmjereni da su osiguravali prevlast interesa buržoazije. Gradsko zastupstvo, birano svake četiri godine, sastavljeno od predstavnika raznih političkih i društvenih grupacija, pa i radničke klase i radnih slojeva kao najbrojnijeg dijela zagrebačkog stanovništva, bilo je tako strukturirano da u njemu prevladaju zastupnici interesa građanske klase. Osiguranje i unapređenje interesa buržoazije, što je bilo u skladu s vladajućim kapitalističkim društvenim uređenjem u cijeloj zemlji, u Zagrebu je bilo vidljivo osim u privrednoj i u političkoj i u kulturnoj sferi gradskoga života. Osobito je to bilo očito u ukupnom poslovanju gradske općine, u određivanju njezine financijske politike, u rješavanju komunalnih pitanja zbog naglog rasta grada, utvrđivanju socijalne politike uvijek na štetu radnih slojeva.

⁶ Isto i M. Kolar-Dimitrijević, Socijalno-ekonomska politika Gradske općine Zagreba s obzirom na položaj radničkog stanovništva od velike svjetske krize do početka drugoga svjetskog rata (1931—1939), Povijesni prilozi 2 (1) 1983; Isto, Obris strukture radničke klase međuratnog razdoblja u svjetlu privrednog razvitka, u: Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu, 121 i d.

⁷ M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba 1918—1931, n. dj.

2.

U političkom životu grada, slično kao i u cijeloj zemlji, osobito nakon Obznane (potkraj prosinca 1920) i Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi (kolovoz 1921), kad je zabranjeno djelovanje Komunističkoj partiji Jugoslavije, dominirale su građanske političke partije. Bile su, međutim, uvijek ili gotovo uvijek u međusobnom sukobu, ali ipak jedinstvene u svojim bitkama s radničkom klasom i njezinim političkim (više-manje ilegalnim) i sindikalnim organizacijama. Režimske su stranke (Radikalna, Demokratska — prvenstveno) u samom Zagrebu bile relativno slabe: postojale su njihove mjesne organizacije ili samo određene grupacije jer je glavnina tih stranaka bila u Srbiji, sa centralama u Beogradu.⁸ Međutim, građanske opozicione stranke, koje su zastupale interese hrvatske buržoazije isključene uglavnom iz vlasti, imale su svoja sjedišta za područje cijele Hrvatske (osim Istre i drugih dijelova Hrvatske koji su bili pod Italijom, te u ponekom slučaju Dalmacije) u samom Zagrebu. Zagreb je bio centar opozicionog političkog života u zemlji, kojem je poseban pečat davala Hrvatska (republikanska) seljačka stranka kao najbolje organizirana građanska partija i najjači protivnik beogradskog centralizma i velikosrpske hegemonije.⁹ Opozicione građanske stranke vodile su međusobnu borbu za vlast, borbu protiv režima, ali su isto tako sklapale često razne koalicije s režimom ili protiv njega, jedna s drugom protiv treće, itd. Tako je npr. u svibnju odnosno u kolovozu 1921. godine nastao Hrvatski blok koji su činile Hrvatska republikanska seljačka stranka, Hrvatska zajednica¹⁰, Hrvatska stranka prava¹¹ i Hrvatski radnički savez¹², Hrvatski blok nije bio jedinstvena organizacija jer su njegovi članovi okupljeni oko pitanja borbe protiv centralističkog uređenja države u raznim prilikama zastupali razna gledišta suprotstavljena međusobno ali i u odnosu prema najjačoj snazi Bloka — Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci, koja je kratko vrijeme sudjelovala u vlasti u toku 1925. i 1926. godine. H/R/SS na čelu sa svojim vođom Stjepanom Radićem neprestano je isticala da je jedini i istinski predstavnik hrvatskih nacionalnih interesa, nastojeći oko sebe okupiti sve dijelove hrvatskog naroda, ali zapravo boreći se za interese hrvatske buržoazije. Jer, stranka je, premda su njezino članstvo uglavnom činili srednji i bogati seljaci, seoska buržoazija, sve više postajala tipičnom građanskom strankom ne samo po svojoj orijentaciji nego i po svom djelovanju. Ona je vladajućem centralističkom uređenju države suprotstavljala federalistički koncept državnog uređenja, uključujući u nj svoja rješenja hrvatskog nacionalnog pitanja i nikad ne tražeći radikalna rješenja bitnih društvenih problema. Svojom politikom

⁸ Usp. B. Gligorijević, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970; B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918—1978, Beograd 1980.

⁹ Usp. Lj. Boban, Maček i politika HSS, n. dj.

¹⁰ H. Matković, Hrvatska zajednica, Istorija XX veka, 5/1963.

¹¹ O Hrvatskoj stranci prava u tom vremenu nema posebna rada. Usp. Lj. Boban, Maček i HSS; vidi i bilj. 8.

¹² B. Janjatović, Radnička politika Hrvatske seljačke stranke 1921—1941, Časopis za suvremenu povijest, 1/1973, 65—81; Ista, Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921—1941. godine, Zagreb 1983.

prema radničkoj klasi najočitiše je pokazala suštinu svoje klasne orijentacije. Preuzevši 1922. godine Hrvatski radnički savez (HRS) od pravaša (s kojima je do tada bila u koaliciji u Hrvatskom bloku i koje je zatim isključila)¹³ usmjerila ga je u pravcu otupljivanja oštice klasne borbe i na suradnju s poslodavcima. Nastojala je da radničke klasne interese podvrgne interesima buržoazije, da suzbije komunističke utjecaje na radnike i tako onemogućiti KPJ u organiziranju radničke borbe. U Hrvatskom radničkom savezu okupljali su se uglavnom komunalni radnici u Zagrebu, a u razdoblju do 1929. godine HRS je nastojao da organizira i rudare u Hrvatskom zagorju. I druge su građanske stranke, i režimske, i opozicione imale negativan stav prema radničkoj klasi i njezinim organizacijama, prvenstveno onima što su bile pod utjecajem KPJ. One su također nastojale onemogućiti radničku klasnu borbu pa su pokušavale oko svog programa okupiti radnike. To je radila i Hrvatska zajednica, u kojoj je dominirala činovnička inteligencija i sitna buržoazija i koja je imala svoje glavno sjedište u Zagrebu dok se nije stopila s HSS-om i grupacijama oko njega. Slično je bilo i s Hrvatskom strankom prava, čiji su članovi 1921. godine osnovali HRS. Građanski politički život naročito se izražavao u izbornim borbama od skupštinskih, gdje su se sukobljavale nacionalne buržoazije za prevlast u parlamentu (iako su u njemu uglavnom prevladavale režimske stranke, ali i buržoazija s drugim društvenim slojevima), do gradskih izbora, gdje su se sukobljavali uglavnom interesi buržoazije i radnih slojeva, ali i buržoaskih stranaka međusobno. Za posebnost političkog života u samom Zagrebu značajni su bili izbori za gradsko zastupstvo, jer su se tu konfrontirale društvene i političke grupacije, iako su i rezultati parlamentarnih izbora u ovom gradu bili pokazatelj raspoloženja šireg područja i, dakako, značajni za ukupne rezultate. Tako su nakon pobjede KPJ na gradskim izborima u ožujku 1920. godine poništeni komunistički mandati¹⁴, održani su popunidbeni izbori u srpnju 1920. na kojima su predstavnici Hrvatske zajednice dobili većinu. Tada izabrano gradsko zastupstvo raspušteno je u kolovozu 1921. godine u znak kazne zbog neprisustvovanja pogrebu kralja Petra I, a novi su izbori održani na početku prosinca 1921. Na njima su pobijedili predstavnici Hrvatskog bloka, među kojima je najznačajnija snaga bila H(R)SS. Nakon gradskih izbora 1925. godine, situacija se ponešto mijenja. Na izborima održanim u svibnju 1925. pobijedila je lista Naprednog hrvatskog bloka (u kojem su se nalazili predstavnici Hrvatske zajednice, lijevog krila Hrvatske stranke prava i Hrvatskog radničkog saveza, HSS-ovske organizacije za radnike), ali su u gradsko zastupstvo ušla i dva predstavnika Nezavisnih radnika, zapravo članova KPJ (Ivan Krndelj i Ivan Tomanić). Naredni izbori za gradsko zastupstvo održani u rujnu 1927. godine pokazali su da je Hrvatski blok najjači (Hrvatska stranka prava i Hrvatska federalistička seljačka stranka), ali je li-

¹³ Usp. Lj. Boban, Maček i HSS; pravaši su se kasnije opet stopili s HSS-om. Npr., 1927. godine dio njih se odvojio od te stranke stvorivši kao Hrvatska stranka prava zajedno s Hrvatskom federalističkom strankom novi Hrvatski blok. Taj je Blok bio protiv Radića i HSS, a i protiv Seljačko-demokratske koalicije koja je nastala baš te godine kad su se udružile HSS i Samostalna demokratska stranka.

¹⁴ Usp. Z. Šimončić, Mjesna politička organizacija SRPJ(k) Zagreba i izbori za Gradsko zastupstvo u Zagrebu 21. ožujka 1920. godine, u: zbornik *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu*, n. dj., 170–197.

sta Republikanskog saveza radnika i seljaka, koju je istakla ilegalna KPJ, bila druga po snazi.¹⁵ Zato se buržoazija pobrinula da s te liste poništi mandate poznatih komunista (Đuro Cvijić, Kamilo Horvatin, Gabrijel Kranjec i Rudolf Mlinarić) ali nije mogla spriječiti da predstavnici radnika i dalje ostanu gradski zastupnici. Političko djelovanje građanskih stranaka iskazivalo se i u održavanju sastanaka i pojedinih građanskih prvaka, i na manifestacionim zborovima opozicionih građanskih stranaka (npr. HSS-a), te u brojnim listovima istih organizacija kojima se stvaralo političko javno mišljenje. Osobito su građanske snage nastojale suzbiti komunističku ideologiju, djelovanje i organizacije kao svoje najopasnije protivnike. U tom pravcu djelovala je i katolička crkva, čije se sjedište za područje Hrvatske također nalazilo u Zagrebu. Činila je to na razne načine, a jedan je od njih bilo i djelovanje Jugoslavenskog strukovnog saveza, odnosno Radničkog strukovnog saveza, kojim je nastojala otupiti oštricu klasne borbe radnika i organizirati ih u tokove klasnog mira.¹⁶ To su bile samo kratke naznake političkog djelovanja građanskih snaga u Zagrebu, zapravo akcija njihovih centralnih organa, u razdoblju do 1929. godine, u vrijeme kad je Zagreb bio centar opozicijskog djelovanja hrvatskih građanskih stranaka u odnosu na režim i kad se hrvatska buržoazija u samom gradu politički heterogena više-manje jedinstveno suprotstavljala radnim slojevima toga grada.

Šestojanuarska diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića unijela je značajne izmjene u politički život građanskih stranaka: potkraj siječnja 1929. godine donesene su uredbe koje su branile svako okupljanje na nacionalnoj i političkoj osnovi, pa je tako zabranjen rad HSS-u i, posredno svim njegovim organizacijama — među njima u prvom radu Hrvatskom radničkom savezu koji neće raditi sve do rujna 1935. godine. Zabranjen je rad i svim drugim političkim strankama. HSS se (pridjevka republikanska stranka se odrekla 1925. godine priznavši Vidovdanski ustav) u vrijeme neposredno nakon proglašenja diktature suzdržano odnosio prema novoj situaciji s tim što je njegov vođa dr Vlatko Maček (nakon ubistva HSS-ovskih prvaka u Narodnoj skupštini, odnosno nakon smrti Stjepana Radića kao posljedice toga atentata u skupštini, na čelo stranke došao je on kao jedan od potpredsjednika stranke) čak izrazio određenu nadu u povoljnije odnose HSS-a s Beogradom i dvorom. To više što je postojala mogućnost da i pored nove situacije — kralj je ukinuo Narodnu skupštinu i sva predstavnička tijela kako ne bi bilo »posrednika između njega i naroda« — uz pristanak da budu imenovani — prije izabrani zastupnici zadrže određene pozicije u nekim nižim organima samouprave — kakvo je bilo zagrebačko gradsko zastupstvo. U Zagrebu su u toku siječnja 1929. godine predstavnici Hrvatskog bloka pokušali iskoristiti tu mogućnost, pa su pozvali zastupnike s liste HSS-a, koji su također bili izabrani 1927. godine, da im se pridruže. Zastupnici s liste HSS-a bili su najprije pristali na tu mogućnost, ali su zatim odustali — jednostavno nisu došli na prvu sjednicu ime-

¹⁵ M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba, n. dj.

¹⁶ O tom savezu usp. M. Stiploviček, Razmah strokovnega delavskega gibanja na Slovenskem 1918—1922, Ljubljana 1979, na i. mj.; B. Janjatović, Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933—1936, s obzirom na politiku KPJ, *Časopis za suvremenu povijest*, 1—2/1969, 7—54.

novanoga gradskog zastupstva.¹⁷ Ono je imenovano kraljevim ukazom 14. veljače 1929. godine (načelnik je bio Stjepan Srkulj) i u tom sastavu radilo je do proljeća 1932. godine kad je imenovan i novi gradski načelnik (Ivo Krbek koji je od lipnja 1929. zakonski odgovarao neposredno Ministarstvu unutrašnjih poslova i bio također imenovan) i kad je djelomično izmijenjeno. Novo gradsko zastupstvo djelovalo je do rujna 1934. godine, kad je imenovan novi gradski načelnik (Rudolf Erber).¹⁸ Već iz prvoga imenovanog gradskog zastupstva bili su izostavljeni komunistički zastupnici, pa od tada uopće nema predstavnika radničke klase u zagrebačkom gradskom zastupstvu, ako se ne izuzme Vilim Haramina, predsjednik socijalističkog, reformističkog Općega radničkog saveza (ORS)¹⁹ koji je u to vrijeme vodio prema buržoaziji uopće i prema režimu posebno pomirljivu politiku u nastojanju da pod svaku cijenu održi ORS. U gradskom zastupstvu u razdoblju 1929—1934. godine, uglavnom su predstavnici srednje buržoazije, činovnika, obrtnika i inteligencije, ljudi koji su odgovarali režimu (gradsko zastupstvo je još 1929. godine, kad je odgođena posjeta kralja Zagrebu, uputilo u Beograd poklonstvenu deputaciju da pokaže svoju odanost kralju i režimu). Sjednice gradskoga zastupstva uglavnom su mirno prihvaćanje odluka odobrenih od režima. Građanske opozicione stranke, nakon prvih uzdržanih komentara nove situacije i očekivanja promjena u odnosu na razdoblje do 1929, tek su s vremenom počele iskazivati svoje nezadovoljstvo s nepostojanjem dotadašnjeg političkog života, ali se nisu aktivno oduprle diktaturi. Pogotovo to ne čine u prve dvije godine, do donošenja Oktroiranog ustava u rujnu 1931. koji je potvrdio potpunu kraljevu apsolutističku vlast. To ne čini ni HSS, iako se Maček na kratko vrijeme našao u zatvoru u proljeće 1930. zbog optužbe da je pomagao izvršenje atentata na vlak kojim je imala putovati poklonstvena deputacija u Beograd. Štoviše, u proljeće 1930. vode se pregovori da neki pristaše HSS-a uđu u Živkovićevu vladu — pa su i ušla četvorica. HSS u to vrijeme kontaktira s političkim strankama u Srbiji koje su sada također u opoziciji. Ne radi se to javno, ali nije riječ ni o nekoj posebno tajnoj akciji. Čini to Maček u ime Seljačko-demokratske koalicije uvijek taktizirajući u svim svojim potezima i ne upuštajući se u neke radikalne zahtjeve u pitanjima o uspostavi političkog života. Maček taktizira i u svojim odnosima s dvorom, koji pokušava pridobiti Seljačko-demokratsku koaliciju, odnosno HSS za sporazum i podršku svom režimu. Tek su tzv. zagrebačke punktacije, s početka studenog 1932. godine, unijele neke promjene u te odnose, jer su potvrdile da Seljačko-demokratska koalicija osuđuje tadašnji režim. Zbog toga je Maček uhapšen i osuđen na tri godine stroga zatvora. Iako je Maček bio u zatvoru, kralj je s njim pomoću raznih posrednika nastojao uspostaviti kontakt kako bi došlo do suradnje HSS-a s režimom. Tek nakon kraljeve smrti Maček je u prosincu 1934. godine pušten ukazom Namjesništva i amnestiran.²⁰ I neki drugi građanski političari našli su

¹⁷ M. Kolar-Dimitrijević, Socijalno-ekonomska politika Gradske općine..., n. dj.; Lj. Boban, Maček i HSS, 46 i d.

¹⁸ M. Kolar-Dimitrijević, Socijalno-ekonomska politika Gradske općine..., n. dj.

¹⁹ O ORS-u usp. bilj. 12 i B. Janjatović, Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933—1936, n. dj.

²⁰ Usp. Lj. Boban, Maček i HSS, n. dj.

se u to vrijeme ili u zatvoru ili čak emigrirali iz zemlje — bili su to dokazi da šestojanuarski režim nastoji u korijenu ugušiti svaki i najmanji otpor.²¹ Ipak građanske opozicione političke partije u cijeloj zemlji nisu pokazivale neke radikalnije namjere, uostalom kao ni ranije, a niti kasnije, da se suprotstave uspostavljenom društvenom sistemu jer zahtjev srbijanskih stranaka da se uspostavi parlamentarni život, odnosno zahtjev HSS-a na čelu Seljačko-demokratske koalicije (iako je između HSS-a i Samostalne demokratske stranke bilo i u tome razlika) da se najprije riješi preuređenje države na federalističkoj osnovi, koliko god bili u suprotnosti s režimom šestojanuarske diktature, tj. unitarističkog jugoslovenstva, centralizma i kraljeva apsolutizma, u suštini nisu zadirali u bit društvenog uređenja u zemlji. Oni su i tada izražavali prvenstveno borbu za vlast hrvatske buržoazije i onog dijela buržoazije u Srbiji i drugim područjima koja je bila i ovaj put izuzeta iz vlasti — a bili su dakako izricani uvijek u ime naroda i za narod. No, treba reći da su opozicione građanske stranke u vrijeme diktature u cijeloj zemlji, pa tako i u Zagrebu, izgubile mnogo u svojoj djelatnosti zbog zabrane rada. Diktatura je u njihov politički život unijela mrtvilo i pasivizaciju.

Međutim, šestojanuarski režim radio je na osnivanju nove, režimske stranke u koju bi bili uključeni i političari iz bivših opozicionih stranaka, pa je rezultat bio stvaranje Jugoslovenske nacionalne stranke.²² Ona u Hrvatskoj, a niti u Zagrebu, nije imala veće značenje. Ali, baš u to vrijeme, poslodavci uz pomoć režima osnivaju Jugoslovenske nacionalne radničke sindikate (JNRS) koji su imali zadaću da otupe oštricu klasne borbe i podvrgnu radnike i u ekonomskom i u političkom pogledu buržoaziji. Ti su sindikati uglavnom nastojali da okupe radnike u tvornicama i poduzećima gdje je bio investiran državni kapital ili u takvima koji su imali velik broj radnika. Tako su u Zagrebu pokušali da se ubace među radnike Željezničke radionice, a također i u Tvornicu za pamučnu industriju odnosno Hermann Pollack sinovi.²³

3

Nasuprot građanskoj klasi bili su radni slojevi; nasuprot građanskim političkim organizacijama i društvima bile su političke i sindikalne organizacije radnika i radnih slojeva. Između njih trajao je od stvaranja Države SHS, odnosno Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, nepre-

²¹ Usp. *F. Jelić-Butić*, Ustaše i NDH 1941—1945, Zagreb 1978 (tako su emigrirali Pavelić i Perčec — pripadnici Hrvatske stranke prava, vođe ustaša i ratni zločinci kasnije; *Lj. Boban*, Svetozar Pribićević u opoziciji (1928—1936), Zagreb 1973 (S. Pribićević, jedan od osnivača Demokratske stranke, odnosno osnivač Samostalne demokratske stranke emigrirao je u Čehoslovačku, itd.).

²² Jugoslovenska nacionalna stranka nastala je na poticaj dvora i režima u vezi s parlamentarnim izborima 1931. godine. Jedna od zadaća joj je bila dokazivanje postojanja političkog života u Jugoslaviji. Usp. *Lj. Boban*, Maček i politika HSS-a 1928—1941, knj. 2, 447.

²³ *V. B. Janjatić*, Sindikalni pokret u Hrvatskoj 1933—1936.

kidni rat, premda su se građanske stranke tako postavljale da se činilo kako su radničke političke i sindikalne organizacije na samom rubu društvenog interesa, jer su bile na rubu političkog života, pogotovo nakon 1920. godine, i da su radnička klasa i radni slojevi uopće beznačajan društveni faktor.

Radni slojevi Zagreba u razdoblju nakon prvoga svjetskog rata do 1931. godine nisu rasli takvom brzinom kao građanski slojevi, ali su, dakako, i tada i kasnije, bili najveći dio zagrebačkog stanovništva. Po tome je Zagreb i bio centar radničke klase ne samo Hrvatske nego umnogome i Jugoslavije. To pokazuju i podaci o broju radnika i namještenika. Dok je 1910. godine u Zagrebu radilo 23.320 radnika (od toga 17.265 u privredi i 6055 izvan privrede), te 11.456 namještenika (od toga 2018 u privredi i 9438 izvan privrede), dvadesetak godina kasnije, 1931. broj je radnika 56.377 osoba (od toga u privredi 36.271, a izvan nje 20.106), a namještenika 23.573 (od toga u privredi 12.632 i 10.941 izvan privrede). Razlike između građanske klase i radnih slojeva ne pokazuju se samo u broju. Očite su i u broju izdržavanih osoba. Radnici su 1910. godine izdržavali 13.355 osoba (od toga su 12.744 otpadale na radnike u privredi, a 611 na radnike izvan privrede), a 1931. godine 25.714 osoba (od toga su na radnike u privredi otpadala 22.162 člana domaćinstava, a na one izvan privrede 3552). Namještenici su 1910. godine izdržavali 8951 osobu (6826 osoba pripadalo je onima izvan privrede, i 2125 izvan privrede), a 1931. godine 23.167 (u omjeru 12.565 prema 10.602 — podijeljenom na namještenike u privredi i izvan nje). Kad se ti podaci usporede s onima o građanskim slojevima Zagreba vidi se da su građanski slojevi uzdržavali najbrojniju skupinu gradskog stanovništva, pa su i tako vidljive klasne razlike. Radnik i pripadnici njegove obitelji bili su prisiljeni raditi od rane mladosti do smrti (koja je zbog životnih uvjeta često stizala mnogo prije starosti). Po svom broju radni slojevi Zagreba nisu bili samo najbrojnija skupina gradskog stanovništva; oni su činili četvrtinu radništva sjevernog dijela Hrvatske (odnosno od kraja 1929. godine Savske banovine), te oko 6% radništva (radnici i namještenici) Jugoslavije. Bila je to velika koncentracija radnika za prilike u međuratnoj Jugoslaviji. Udvostručenje radnih slojeva u razdoblju od 1910. do 1931. godine, u svega dvadesetak godina, govori o tome da dvije trećine radnika pripadaju radničkoj klasi prve generacije. Bila je to posljedica neprekidnog pristizanja u grad osiromašenih seljaka iz bliže i dalje okolice grada, a osobito nakon početka agrarne krize 1925. godine. Radnička klasa Zagreba nije bila mlada samo u klasnom pogledu. U njoj su prevladavali mladi ljudi — jer su u grad da potraže posao dolazili samo mladi i zdravi ljudi sa sela. Ta činjenica uz opće značajke zagrebačke privrede i industrije odredila je umnogome strukovnu kvalifikacionu strukturu radne snage. Zbog razvijenosti građevinarstva najbrojniji su u Zagrebu bili radnici zaposleni u toj grani djelatnosti, a zatim je slijedila kućna i bolnička posluga. Iza njih su bili privatni namještenici, metalci, tekstilci, kožarci, radnici zaposleni u proizvodnji hrane, drvodjeljci, radnici u ugostiteljstvu, grafičari, krojači po mjeri, radnici u kemijskoj industriji, te brijački radnici. Kako je zagrebačka privreda za stručne poslove uglavnom zapošljavala stranu stručnu snagu, a zasnivala se uglavnom na eksploataciji jeftine radne snage, kvalifikaciona struktura

zagrebačkih radnika bila je niska. Prevladavali su nekvalificirani radnici. Osobito je to došlo do izražaja kad su se u većem broju počele zapošljavati žene — koje su, npr. 1931. godine, činile najveći broj zaposlenih u jednom gradu u cijeloj zemlji i oko polovicu zaposlenih u Savskoj banovini. Među njima bio je izrazito velik broj kućnih pomoćnica zbog značajki Zagreba kao centra buržoazije — tako je 1931. godine u Zagrebu bila zaposlena 8991 kućna pomoćnica. Ženska radna snaga zapošljavana je u Zagrebu (uostalom kao i u drugim mjestima u Jugoslaviji) osobito u vrijeme krize jer je bila jeftinija od muške radne snage. Poslodavci su uvijek teret kriza prebacivali na leđa radnika, pa su žene svojim radom i svojim niskim nadnicama s jedne strane mogle održavati proizvodnju, a s druge još i donositi profite. Zbog tih je razloga u Zagrebu bio zaposlen i velik broj maloljetnih radnika, odnosno još djece — tako npr. još 1926. godine četvrtinu zaposlenih radnika čine radnici ispod 19 godina života, a među njima, dakako, prevladavaju djevojke. I zagrebačke radnike, kao i sve pripadnike radničke klase u Jugoslaviji gdje se odvijao svojevrsan proces prvobitne akumulacije kapitala i početne industrijalizacije, najteže je u međuratnom razdoblju pogadala nezaposlenost, odnosno strah od nezaposlenosti i nemogućnost stalnog zaposlenja. To je bila glavna značajka položaja radnika, a osobito je dolazila do izražaja u vrijeme ekonomske krize. Dok je u razdoblju do 1932. godine, kad nezaposlenost u cijeloj zemlji dostiže kulminaciju, u Zagrebu bilo uglavnom 10.000—12.000 nezaposlenih, već 1931. godine njihov broj raste na 16.165 osoba, a u siječnju 1932. godine više od polovice nezaposlenih u Savskoj banovini (postoji egzaktan podatak samo o 30.000 nezaposlenih industrijskih radnika) bio je baš u Zagrebu. Osim nezaposlenosti radnike su pogadale i niske nadnice, jedva dovoljne za održavanje egzistencionog minimuma radnika samca. No, iako nije moguće iskazati kretanje realnih nadnica zagrebačkih radnika, može se reći da one rastu od 1922. do 1926. godine, u toku stabilizacije cijena i monete kao odraza opće stabilizacije kapitalizma u zemlji, a zatim padaju sve do 1929. godine zbog krize kredita. Od 1929. godine, zbog pada cijena agrarnih proizvoda i jačanja agrarne krize u zemlji, realne nadnice počinju rasti. Kako raste nezaposlenost, odnosno posao se može dobiti tek za kratko ili nepotpuno radno vrijeme ili se uopće nema gdje raditi — bilo kakve nadnice znače ipak mogućnost da se preživi. Radni čovjek u Zagrebu u cijelom tom razdoblju, a nastavit će se to sve do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije, svoju zaradu uglavnom troši na prehranu i plaćanje skupih stanarina (one su dobar prihod rentijerima i onim pripadnicima građanske klase koji ulažu u izgradnju stanova velik novac). Živi više-manje u bijedi, loše odjeven, podložan raznim bolestima — od tuberkuloze do alkoholizma — ako nije izvrnut povredama na radu zbog nedostatne tehničke zaštite. Radnik nema nikakve ili gotovo nikakve mogućnosti da troši na kulturne potrebe, pa čak ni za najosnovnije obrazovanje ne samo vlastito nego i svoje djece, i to u gradu koji je centar školstva — od osnovnih škola do univerziteta, te kulturnog života uopće, ali koji je prilagođen uglavnom vladajućoj, građanskoj klasi.²⁴

²⁴ M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba 1918—1931.

Uz žestoku ekonomsku eksploataciju, uz kulturnu obespravljenost, radnička je klasa i u Zagrebu i u cijeloj zemlji obespravljena i u političkom pogledu. Nakon kratkog razdoblja legalnosti Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), odnosno Komunističke partije Jugoslavije i organizacija pod njezinim utjecajem — Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije (CRSVJ), te Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), od njihova osnivanja u travnju, odnosno listopada 1919. godine do kraja 1920. godine, čije organizacije i u Zagrebu imaju brojno članstvo i uspjehe u organiziranju klasne borbe usmjerene prema revolucionarnom, korjenitom preobražaju društva, nastupa vrijeme duboke ilegalnosti, koje će za KPJ i SKOJ trajati sve do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije, a bit će pogoršano baš u vrijeme između 1929. i 1934. godine. Ali, ni u tom kratkom razdoblju, kao što je poznato, komunistički pokret, njegova ideologija, program, organizacija i djelovanje nisu se mogli razvijati nesmetano. I tada su bili stalna meta i režima, i opozicionih građanskih stranaka, te socijaldemokrata, odnosno socijalista, što su se odvojili najprije od borbenog dijela radničke klase, a zatim sve više od svih radnika i radnih masa, zastupajući pomirljivu politiku prema buržoaskom sistemu. To je ostala konstanta u cijelom razdoblju između dva rata, jer je komunistički pokret bio i po svojoj ideologiji i po svom političkom programu ogorčeni protivnik buržoaskog sistema, te tako ne samo njegov glavni kritičar nego i neprestana opasnost. Jer, iako u ilegalnosti, KPJ i SKOJ, a isto tako i Nezavisni sindikati koji su djelovali legalno, a ponekad i polulegalno, nisu odustajali od svoga osnovnog programa — revolucionarnog preobražaja tadašnjeg društva. Oni su u skladu s tim i djelovali. KPJ i SKOJ neprestano u nastojanju da izidu iz ilegalnosti i razbiju njezina ograničenja, pokretali su razne političke akcije i društvene manifestacije bez obzira na sve progone. Nastojali su izgraditi i čvrstu organizacionu mrežu svojih čelija i uvelike su radili na idejno-političkom izgrađivanju svojih članova. Nezavisni sindikati, osobito na području Hrvatske, a najviše baš u Zagrebu, organizirali su ekonomsku borbu svih radnika — od borbe za kolektivne ugovore do tarifnih i štrajkaških pokreta. Bili su aktivni i na kulturno-prosvjetnom i sportskom okupljanju radnika čime su umnogome pridonosili prosvjećivanju i obrazovanju radničke klase uopće. No, u razdoblju nakon 1920. godine, pa sve do 1929. komunistički su pokret, osim neprestanih progona od režima, napada opozicionih građanskih stranaka i socijaldemokrata, odnosno socijalista, potresale unutrašnje suprotnosti izražene u frakcijskim borbama. Započete kao žive rasprave o daljnjim putovima pokreta i o bitnim društvenim pitanjima, frakcijske su se borbe više pretvarale u besprincipijelne svađe između vodećih ličnosti koje su opet nastojale u njih uvući i cijele organizacije. Tako su frakcijski sukobi ne samo ometali rad rukovodećih foruma komunističkog pokreta nego su umnogome kočili i djelatnost pojedinih osnovnih organizacija. Komunistički se pokret zatvarao u sebe umjesto da pronalazi putove za što efikasniju borbu radničke klase i drugih radnih slojeva, postajao je sve više sekta izolirana od masa i njihove borbe. Podijelio se na ljevicu i desnicu. Dok je desnica na riječima bila za revolucionarnu borbu, a na djelu odbijala svaku radikalniju akciju, ljevica se iscrpljivala u dokazivanju

pogreški desnice i isticanju revolucionarnog programa — KPJ se udaljava od radničke klase i drugih radnih slojeva, njihovih problema i zahtjeva. Rasprave i sukobi vodili su se i trajali ne samo u vezi s organizacijom pokreta, nego i u vezi s rješanjem bitnih društvenih pitanja — od ekonomskog položaja radnika do nacionalnog pitanja. Tim sukobima i raspravama pokušavale su se oduprijeti zdrave snage u komunističkom pokretu. Najviše je u tome postigla zagrebačka partijska i sindikalna organizacija pod vodstvom sekretara Mjesnog komiteta KPJ i sindikalnog funkcionara — metalskog radnika Josipa Broza. On je na čelu manjine u Mjesnom komitetu, ali uz podršku zagrebačkih radnika i mnogih drugih širom zemlje (osobito u Beogradu), počeo odlučnu bitku za izmjenu toga stanja, za prestanak frakcijskih borbi, za takvu političku i sindikalnu organizaciju koja će ne samo moći formulirati odgovore na bitna pitanja pokreta i društva nego koja će biti kadra da zacrtano i ostvari. Ponovo je afirmiran princip demokratskog centralizma i u političkoj i u sindikalnoj organizaciji (borbu za unutra jedinstvenu, efikasnu sindikalnu organizaciju počeo je Broz još 1927. godine u Mjesnom sindikalnom vijeću Nezavisnih sindikata kad se ono oduprlo nastojanju desnice u vrhovima tih organizacija da razbije pokret u Hrvatskoj i Slavoniji) koje moraju biti ne samo jedinstvene i čvrste nego i osposobljene da vode borbu masa za promjenu njihova položaja.²⁵ U tome je presudno značenje imala Osmo mjesna konferencija zagrebačke organizacije KPJ, tada najjače organizacije KPJ u zemlji sa 134 člana raspoređena u 22 ćelije (od toga je bilo 16 tvorničkih, 4 radioničke i 2 ulične ćelije), te 89 simpatizera raspoređenih u 18 grupa, održana potkraj veljače 1928. godine. Odluke te konferencije dobile su podršku ne samo u Hrvatskoj nego i u Jugoslaviji, ali i u Komunističkoj internacionali, koja je i tada i kasnije doduše umnogome procjenjivala situaciju u Jugoslaviji na osnovi vlastitih kriterija, a ne realnih društvenih i političkih kretanja u samoj zemlji. Kominternu je svojim Otvorenim pismom, među ostalim, podržala zagrebačku liniju, iako je i u njemu za mnoge probleme dala gotove direktive, ne vodeći računa o osobitostima situacije. Činilo se da je odlukama Osmo mjesne konferencije ne samo pronađen nego i utvrđen put za ozdravljenje komunističkog pokreta u cjelini, za njegovo izrastanje u pokret koji će moći okupiti i organizirati široke radne mase. No, još će proći mnogo vremena dok se to u stvarnosti ne postigne, dok zaključci Osmo konferencije zagrebačkih komunista ne postanu pravilo ponašanja ne samo u Zagrebu, nego i unutar cijele KPJ, unutar komunističkog pokreta uopće. Taj proces započet djelovanjem antifrakcijskih snaga (kojih je, dakako, bilo i izvan Zagreba u cijeloj zemlji) i produbljen upravo u zagrebačkoj organizaciji Nezavisnih sindikata i u zagrebačkoj organizaciji KPJ uskoro je prekinula diktatura i do tada neviđeni teror usmjeren protiv komunista i njihovih simpatizera, te pomagača, protiv komunističke ideologije, organizacije i akcije u cijeloj zemlji, a osobito u Zagrebu. Tu su se potkraj 1928. godine, nakon završetka Četvrtog kongresa KPJ (održanog u Dresdenu), gdje su također antifrakcijske snage dobile potvrdu svoga djelovanja i svojih zahtjeva, našli dijelovi rukovodstva i

²⁵ Usp. lit. u bilj. 1 i 2; v. i G. Vlajčić, Osmo konferencija zagrebačkih komunista, Zagreb 1976; B. Janjatović, Tito i sindikalno organiziranje radničke klase, CSP, 2/1980, 49—76.

KPJ, i SKOJ-a, te Nezavisnih sindikata (Đuro Đaković, organizacioni sekretar KPJ, članovi Politbiroa CK KPJ Žika Pecarski i Đuro Salaj, Nikola Hećimović, sekretar Crvene pomoći Jugoslavije, Pajo Marganović, politički sekretar CK SKOJ-a, te Janko Mišić, organizacioni sekretar istoga foruma).²⁶

Do početka diktature komunistički pokret u Zagrebu, nakon održane Osme mjesne konferencije, razvija se u uzlaznoj liniji. To se može pratiti po organizacijama same KPJ, po djelovanju Nezavisnih sindikata i po organizaciji SKOJ-a. Novi Mjesni komitet KPJ izabran na Osmoj mjesnoj konferenciji na čelu s političkim sekretarom Josipom Brozom (članovi toga komiteta su bili ili su u nj u toku 1928. godine kooptirani Andrija Hebrang, Dragutin Saili, Blaž Valjin, Diego Rokov, Andrija Žaja, Šalomon Löwy, Blagoje Parović)²⁷ uspio je u toku 1928. godine zajedno s Pokrajinskim sekretarijatom KPJ za područje Hrvatske i Slavonije (čiji je sekretar bio neko vrijeme Matija Brezović)²⁸ te Rajonskim komitetima (čiji su članovi bili Karlo Mrazović, Anton Grossi, Mato Koren i dr.)²⁹ organizirati razne akcije — od proslave 1. maja, demonstracija s više od 30.000 sudionika u povodu ubistva HSS-ovskih vođa u Narodnoj skupštini, niza štrajkova u povodu istoga događaja u lipnju, do proslave jedanaeste godišnjice Oktobra u studenom te godine. Radilo se na idejno-političkom osposobljavanju političkog i sindikalnog kadra čitanjem komunističke legalne i ilegalne literature i »prorađivanjem« npr. Otvorenog pisma Kominterne. Osobitu ulogu u tome imali su listovi »Zaštita čovjeka«, pokrenut u svibnju 1928. godine, što ga je vodio istaknuti književnik, partijski aktivist August Cesarec, zatim »Borba« i »Organizovani radnik« (pokrenuti su još 1922. godine). U njima su radili, bilo kao urednici, bilo kao suradnici, upravo u to vrijeme mnogi koji su upravo u Zagrebu ili izrasli ili našli plodno polje za svoju aktivnost (od Đure Cvijića, Blaža Valjina, Josipa Kraša, Ivana Krndelja, Blagoja Parovića, Ivana Tomanića do Josipa Broza).³⁰ I organizacije Nezavisnih sindikata, koje su u to vrijeme u samom gradu imale vjerojatno nekoliko tisuća članova, svojim tarifno-štrajkaškim akcijama i drugim oblicima rada također su pridonosile tom jačanju komunističkog pokreta u gradu, okupljanju zagrebačkih radnika i njihovoj borbi za promjenu položaja. Osim Mjesnoga radničkog sindikalnog vijeća Nezavisnih sindikata u Zagrebu ie djelovao i Pokrajinski sindikalni odbor Nezavisnih sindikata čiji su članovi bili i mnogi već

²⁶ Usp. Đuro Đaković, *Život i djelo*. Građa za monografiju (priredila U. Vujošević), S. Brod 1979; Lj. Petrović, *Prilozi proučavanju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj 1929—1932. godine, Putovi revolucije*, 7—8/1966, 166; S. Petrović, *Sedam sekretara SKOJ-a*, Beograd 1962, 221.

²⁷ O sastavu MK KPJ nakon VIII konferencije usp. G. Vlačić, *Osma konferencija*, 141; v. i J. Broz Tito, *Sabrana djela*, Beograd 1977, knj. I, 309, 324; knj. II, 344; knj. III, 308; *Blagoje Parović*, *Izabrani spisi*, Beograd 1978, knj. I, XX, XXI.

²⁸ O M. Brezoviću usp. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. I, 302; knj. II, 324; knj. III, 285; v. i V. Oreški — M. Nikolić, *Sibirski pečat*, Zagreb 1983, 47, 86. Na osnovi sjećanja Agate Oreški detaljnije nego drugdje govori se o izdaji M. Brezovića i njegovoj likvidaciji 1931. godine u inozemstvu.

²⁹ Usp. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. II, 333, 340; knj. III, 302.

³⁰ O *Zaštiti čovjeka* i njezinu značenju usp. Z. Stipetić, *Argumenti za revoluciju*, 238 i d.; isto tako o *Borbi* i *Organizovanom radniku* v. J. Cazi, *Nezavisni sindikati*, na više mj; usp. i J. Broz Tito, *Sabrana djela*, na više mj.

prije spomenuti.^{30a} Zagrebačka organizacija SKOJ-a, koja je od osnivanja te revolucionarne organizacije mladih u listopadu 1919. godine (upravo u Zagrebu) prednjačila i u odnosu na samu KPJ, proživješi krizu u toku 1927. do sredine 1928. godine uspjela je ojačati svoje redove i svoju akciju. U toku te krize njezino se rukovodstvo opredijelilo za ljevicu, a to se onda odrazilo na njezinu odvajanju od omladine, osobito radničke. Kriza je prevladana u toku 1928, što je potvrđeno na mjesnoj konferenciji SKOJ-a u lipnju te godine kad su prihvaćeni zahtjevi i odluke Osme mjesne konferencije KPJ i Otvoreno pismo Kominterne. Tada je SKOJ-evska organizacija u gradu imala 64 člana (na početku 1928. bilo ih je 30). Najveći broj članova bili su industrijski radnici, iza njih su po broju bili zanatski radnici, dok je neznatni broj članova bio iz redova intelektualne omladine. Izmijenjen je i sastav Mjesnog komiteta SKOJ-a (za sekretara je izabran Valent Bolt). U isto vrijeme došlo je do promjene u sastavu Pokrajinskog rukovodstva SKOJ-a (na čelo je došao Đuro Špoljarić), a također i u CK SKOJ-a — o čemu je već bilo govora.³¹ Tako je komunistički pokret u Zagrebu uoči proglašenja diktature i uspostave šestojanuarskog režima imao relativno sređenu situaciju u organizacionom i akcionom pogledu, a, dakako, i u političkom. Doduše treba reći da je u drugoj polovici 1928. došlo do hapšenja nekih istaknutih ljudi pokreta — među njima u prvom redu Josipa Broza, koji je na poznatom »Bombaškom procesu« osuđen na pet godina robije, te još nekih drugih.³² To je poremetilo akcije i organizacije, ali se ipak nije odmah i drastično odrazilo na situaciju u pokretu. Do radikalne promjene dovest će tek teror diktature, nove zabrane, hapšenja, mučenja i ubistva istaknutih, ali i manje poznatih članova KPJ, Nezavisnih sindikata i SKOJ-a.

Da bi se bolje mogla shvatiti situacija u organiziranju radničke klase Zagreba, njezino djelovanje i uopće političko ponašnje potrebno je nešto reći i o drugoj struji u radničkom pokretu. Riječ je o socijalistima, odnosno socijaldemokratima, njihovim političkim i sindikalnim organizacijama. Socijalisti, izrasli iz same radničke klase i afirmirani uglavnom u razdoblju prije prvoga svjetskog rata, nakon njegova završetka i ujedinjenja borbanih radnika, raspoloženih za mijenjanje i njihova položaja i opće društveno-političke situacije, svojom oportunističkom politikom prema tadašnjem sistemu u zemlji u travnju 1919. godine, sve se više udaljavaju od radničke klase i njezinih interesa. To su sada, uoči diktature, uglavnom generali bez vojske, osobito u Zagrebu. Imaju ipak određeni utjecaj na radnike svih vrsta, a osobito zanatske, i to najviše posredstvom svojih sindikalnih organizacija i — Općega radničkog saveza (ORS) i Ujedinjenoga radničkoga sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ) — kao i zbog svojih pozicija u Radničkoj komori Zagreba i nekim drugim ustanovama za zaštitu radni-

^{30a} J. Cazi, *Nezavisni sindikati*, knj. III, sv. 1, str. 29. Tu se govori o 10.000 radnika organiziranih u Nezavisnim sindikatima s područja Hrvatske i Slavonije, pa se iz toga može pretpostaviti da je u Zagrebu, s obzirom na organiziranost zagrebačkih radnika i značenje zagrebačke organizacije Nezavisnih sindikata, taj broj bio nekoliko tisuća.

³¹ V. Rajčević, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj*, knj. I, 240, 242, 246.

³² M. Sobolevski, *Bombaški proces Josipu Brozu*, Zagreb 1977; J. Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. I.

ka. Njihov politički utjecaj na radnike u Zagrebu posredstvom Socijalističke partije Jugoslavije uglavnom je vrlo malen. U ORS-u imaju svega nekoliko stotina članova uoči diktature, a nešto je povoljniji broj u URSSJ-u (iako se ORS nalazi u sastavu URSSJ-a nakon njegova osnivanja 1925. godine).³³ Socijalisti i u Zagrebu, a to su njihove opće karakteristike, vode reformističku politiku, nastoje ublažiti suprotnosti buržoaskog sistema, smatraju da radničku klasu treba tek pripremiti za klasnu borbu. Njihova se aktivnost uvelike svodi na prosvjeđivanje radnika — izdaju vlastite novine, organiziraju razna predavanja, itd. No, bez obzira na svoju snagu i uporišta u radničkoj klasi, u Zagrebu i u zemlji uopće, uglavnom su oštri protivnici komunističke ideologije, organizacije i akcije.

Zbog toga ni ne čudi što teror diktature uglavnom nije pogodilo socijaliste. Socijalistička partija Jugoslavije doduše je zabranjena u isto vrijeme kad i sve ostale političke stranke, ali su socijalističke, reformističke sindikalne organizacije uglavnom (samo na početku — odmah poslije proglašenja diktature — došlo je do nekih zabuna kad su mjesne vlasti u manjim gradovima zabranjivale rad URSSJ-u ili ORS-u) nesmetano dalje djelovale. Štoviše, činilo se da sada neće imati konkurencije komunisti i njihovih simpatizera, pa ni Hrvatskoga radničkoga saveza — osobito na području Hrvatske. Ta situacija nije smetala socijalistima da posredstvom svojih sindikalnih organizacija i politički djeluju — uostalom kako su to činili i u prethodnom razdoblju — nastojeći usmjeriti radničku klasu u reformizam, u traženje zakonskih mogućnosti rješenja njezinih problema.

5.

Komunistički pokret i u Zagrebu, uostalom kao i u čitavoj zemlji, iako je KPJ predviđjela uspostavu diktature, s pravom ocjenjujući da će naraslu društveno-političku krizu produbljenu ubistvom HSS-ovskih vođa u Narodnoj skupštini velikosrpska buržoazija na čelu s dvorom pokušati riješiti uvođenjem čvrste ruke, diktaturu je uglavnom dočekao ne baš potpuno spreman na još dublju ilegalnost iz koje bi mogao ispunjavati postavljene zadatke za promjenu društvenog uređenja. Čak je, kao što je poznato, KPJ ocijenila da je došlo vrijeme otvorene borbe s režimom pa je pozivala na ustanak, a to je imalo za posljedicu nebrigu za strogu konspiraciju u radu, za takvu organizacionu mrežu koja će moći ispunjavati zadatke i izgraditi čvrstu obranu od eventualnih provala policije u redove komunisti i njihovih simpatizera. Ali, bez obzira na te teške propuste — koji su stajali pokret mnogih žrtava, sama KPJ i sve organizacije pod njezinim utjecajem bile su i dalje raspoložene za suprotstavljanje režimu i njegovu teroru, bile su odlučne da ustraju u akcijama, štoviše kad je jedna organizacija ili ćelija razbijena stvarane su nove, komunistički pokret se

³³ Usp. *J. Cazi*, *Nezavisni sindikati*, knj. III, sv. 1, 28 i d. U Zagrebu je URSSJ imao, npr., 1926. godine 2202 člana. URSSJ je 1928. godine, zajedno s ORS-om, imao na području cijele Hrvatske 11.983 člana, od toga nekoliko tisuća u samom Zagrebu; usp. i *Lj. Petrović*, *Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu*, n. dj.

neprekidno obnavljao. Nije to bila posebnost samo toga razdoblja 1929—1934. godine, ali je u tom vremenu osobito došla do izražaja.

Kao što je već rečeno, potkraj 1928. godine u Zagrebu djeluju članovi najvišega rukovodstva KPJ, SKOJ-a, a također i Pokrajinskoga sekretarijata KPJ za Hrvatsku i Slavoniju, te Mjesni komitet KPJ za Zagreb, mjesne organizacije Nezavisnih sindikata, te Pokrajinsko rukovodstvo tih organizacija za područje Hrvatske i Slavonije, kao i Mjesni komitet SKOJ-a i Pokrajinsko rukovodstvo te organizacije za područje Hrvatske i Slavonije. Ti forumi, odnosno pojedini njihovi članovi (dio CK KPJ nalazio se u inozemstvu), i cijela organizacija KPJ i SKOJ-a, djelovali su u Zagrebu u toku siječnja pa sve do prve dekade travnja 1929. godine, premda je zagrebačka policija izvršila neka hapšenja i u tom razdoblju.³⁴ Jedino su 12. siječnja 1929, dan nakon zabrane rada Nezavisnim sindikatima u cijeloj zemlji, zaplijenjena imovina, zapečaćene prostorije i raspuštene organizacije Nezavisnih sindikata u Zagrebu. Zabranjeno je i izlaženje listova »Borba« (posljednji broj 13. I), »Organizovani radnik« (posljednji broj 10. I), te »Zaštita čovjeka« (posljednji broj 11. I 1929).³⁵ Neki od suradnika tih listova također su se našli u zatvoru, ali ta su hapšenja bila uglavnom u znaku neprestanih progona komunista i njihovih simpatizera i tek prvi znak da režim diktature želi potpuno uništiti komunističku organizaciju i u Zagrebu, i u zemlji (jer su hapšenja provedena i u drugim mjestima širom zemlje).³⁶

Od travnja 1929. godine u Zagrebu policija i drugi organi vlasti nastoje sistematski obezglaviti komunistički pokret, bilo njegovu političku, bilo sindikalnu organizaciju. To se može pratiti po nizu ubistava, hapšenja i suđenja na duge vremenske kazne komunista i njihovih simpatizera. Batinjanja i mučenja hapšenika bila su svakodnevna pojava. Počelo je s hapšenjem političkog sekretara Paje Marganovića 11. travnja i njegovim ubistvom 31. VII 1929 (iako policija nije gotovo do kraja znala koga ima u rukama), nastavljeno hapšenjem i ubistvom organizacionog sekretara CK KPJ Đure Đakovića, te sekretara Crvene pomoći Nikole Hećimovića 20, odnosno 25. travnja 1929, ubistvom u Samoboru 27. VII 1929. Mije Oreškog i Janka Mišića — organizacionog i političkog sekretara CK SKOJ-a, ubistvom organizacionog sekretara CK SKOJ-a Pere Popovića Age (u sukobu s policijom na Goljaku teško ranjen ispalio je sam sebi posljednji metak u glavu da ne bi pao u ruke policiji) i političkog sekretara CK SKOJ-a Josipa Kolumba 14. kolovoza 1930, ubistvom Riste Samardžića, člana CK i Politburoa CK KPJ 15. listopada 1930, ubistvom Josipa Debeljaka, sekretara CK SKOJ-a i Josipa Adamića Ede, sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a i člana Mjesnog komiteta KPJ 15. listopada

³⁴ Tako je uhapšen Mirko Bukovac (19. I 1929). Osuđen je u Beogradu 1930. godine na deset godina robjice (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH), Policijski karton B/186); Dušan Grković je hapšen 14. siječnja i 25. ožujka 1929, ali je pušten (na i. mj. G/—); u vezi s Marganovićem uhapšene su tada, tj. 12. travnja 1929, među ostalima, i Anka Butorac-Parović, te Marija Gržetić (na i. mj. P/16 i G/17).

³⁵ Usp. lit. u bilj. 30.

³⁶ Pregled istorije SKJ, Beograd 1963.

1931, ubistvom Bože Vidasa Vuka, člana CK KPJ na početku listopada iste godine.³⁷

Zagrebačka policija neprestano i budno prati svaku komunističku aktivnost, a nešto i uz pomoć provokatora odnosno izdajnika (i to uglavnom onih koji nisu izdržali mučenja na policiji) često je hapsila mnoge poznate i manje poznate komuniste i njihove simpatizere ili barem pretresala njihove stanove. Najviše je hapšenja izvršeno u toku 1929. godine, kad je u Zagrebu uhapšeno vjerojatno stotinjak i više komunista i njihovih simpatizera. Svi su bili podvrgnuti teškim mučenjima, fizičkim i psihičkim, ponajviše u policijskom zatvoru. Gotovo svi su u toku 1930. izvedeni pred sudove: tako je grupa oko dra Šalamona Löwyja izvedena pred Sud za zaštitu države u Beogradu koji im je sudio po pooštrenom Zakonu o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi. Uglavnom su bili optuženi zbog svoga djelovanja u toku 1928. godine — jer je ta grupa uhapšena oko sredine 1929. Osuđeni su na duge vremenske kazne zatvora ili robije (Löwy je osuđen na 10 godina robije, Dragutin Bocak na tri godine stroga zatvora, Anton Češnjak na pet godina robije, Anton Grossi na četiri godine robije, Stjepan Leskovar na dvije godine robije, Marijan Stilinović na tri godine robije, Slavko Valent na tri godine stroga zatvora, itd). Manja grupa uhićenika povezanih sa Š. Löwyjem bila je suđena u Zagrebu pred Sudbenim stolom (njih tridest osmoro) i to na također duge kazne zatvora ili robije (tako je Anka Butorac osuđena na godinu dana zatvora, Makso Čobanin na godinu dana zatvora, Franjo Glinšek na dvije godine robije, Marija Gržetić na godinu dana robije, Mato Koren na godinu i tri mjeseca robije, Dragutin Kovačević na dvije godine robije, Đ. Mihoković na godinu i šest mjeseci zatvora, Vid Novak na godinu i šest mjeseci robije, V. Smolčec na godinu dana robije, itd.).³⁸ Te je godine, tj. 1929, uhapšena i grupa komunista i njihovih simpatizera, kasnije optuženih i svrstanih oko Petra Fratrovića, kao prvooptuženog. Oni su uhapšeni potkraj 1929. i izvedeni pred Sud za zaštitu države u Beogradu (Fratrović je osuđen na osam godina, Hlavaček Rudolf na tri godine tamnice, Franjo Kralj na tri godine, Mato Sudeta na četiri godine robije, Rudolf Vlahek na godinu dana robije, itd).³⁹ Bilo je i niz drugih hapšenja koja su završena ili samo nakon nekoliko dana pritvora ili su uhićenici odnosno optuženici kasnije oslobođeni zbog nedostatka dokaza. Može se reći da je

³⁷ O tome se prilično mnogo pisalo. Usp. *S. Petrović*, Sedam sekretara SKOJ-a, Beograd 1962; Đuro Đaković, n. dj.; *P. Strčić*, Policijski karton Bože Vidasa, *Dometi*, 122/1972, 55—56; *M. Sobolevski*, Božo Vidas-Vuk, Rijeka 1975. Podaci o tome nalaze se, među ostalim, i u Arhivu CK SKJ, fond Kominternu, 1929/42, 1929/71, 1930/38, 1932/8.

³⁸ AIHRPH, zbirka Policijski kartoni; ACKSKJ, KI, 1929/42, Izvještaj Nakovanovića (Nikole Kovačevića) o obilježavanju 1. augusta 1929. godine u Jugoslaviji; KI, 1929/71, Pismo upućeno Ligi za prava čovjeka, o teroru u Jugoslaviji; KI, 1930/14, Prepis izvještaja iz zemlje iz travnja 1930. godine.

³⁹ Isto i ACKSKJ, KI, 1930/13, Prijepis izvještaja o procesu protiv drugova iz Zagreba od 9. V 1930; KI, 1930/16, Optužnica protiv drugova iz Zagreba od 3. V 1930; KI, 1930/18, Optužnica protiv drugova iz Zagreba od 15. V 1930. U prvoj optužnici optuženici su: M. Žalac, F. Kordić, dr D. Filipović, dr P. Gregorić, dr H. Iveković, T. Car, S. Havojić, M. Lovrić, I. Perković, A. Mihota. U drugoj su: P. Fratrović, R. Hlavaček, F. Kralj, M. Sudeta. R. Vlahek.

u toku 1929. godine komunistički pokret u Zagrebu, osobito njegov politički dio, gotovo desetkovan. Bile su to strašne posljedice terora diktature. Ali, diktatura nije uspjela da uništi komuniste i njihove simpatizere.

Pokazuju to i hapšenja, te suđenja narednih godina. U toku 1930, 1931. i 1932. godine uhapšeno je i suđeno u Beogradu pred Sudom za zaštitu države nekoliko novih grupa komunisti i njihovih simpatizera. Među njima su bili i dalje mnogi istaknuti, ali i manje poznati komunisti i njihovi simpatizeri (tako su osuđeni na razne vremenske kazne: Matija Žalac na 4 godine robije, Stjepan Havoic na tri godine tamnice, Anka Mihota na dvije godine stroga zatvora, Ivan Tomanić Johan, rukovodilac ilegalnih sindikata osuđen je na sredini 1931, zbog rada u toku 1930. na tri godine robije, Đuro Špoljarić 1932. godine na četiri godine robije, dr Pavle Gregorić također 1932. na dvije godine robije, itd.).⁴⁰ Bilo je i tih godina niz hapšenja što su završavali također pritvorom ili kraćim vremenskim kaznama. Policiji se gotovo činilo da je uspjela skršiti komunističku organizaciju u Zagrebu, ali je i dalje budno pratila svaku aktivnost komunisti i njihovih simpatizera. Zato joj je i uspelo potkraj 1933. i na početku 1934. godine izvršiti nova, sada ne više tako masovna hapšenja komunisti i njihovih simpatizera, koji su zatim u početku lipnja 1934. godine osuđeni na stroge kazne (Marijan Stilinović dobio je deset godina robije, Nikola Stihović sedam, Dragutin Saili godinu i po, a Svetislav Stefanović četiri godine robije, itd.).⁴¹

Obračun režima s komunistima i njihovim simpatizerima u Zagrebu, u razdoblju o kojem se ovdje govori, bio je, dakle, žestok. To je uvelike utjecalo na stanje cijele organizacije, i same Komunističke partije, i Saveza komunističke omladine, a donekle i sindikata, te, dakako, na cjelokupnu aktivnost komunističkog pokreta. Svakodnevna hapšenja, progoni, mučenja, maltretiranja svih vrsta, suđenja, pa i ubistva istaknutih i manje poznatih aktivista ili čak simpatizera komunističkog pokreta gotovo da su, kako se činilo u pojedinim trenucima, razbili partijsku organizaciju u Zagrebu, pa i organizaciju SKOJ-a, te tako onemogućili gotovo svako djelovanje. Međutim, takva je doista bila situacija samo kad je uhapšena veća grupa komunisti i njihovih simpatizera. Organizacije su se gotovo neprekidno obnavljale, što potvrđuju i podaci o hapšenjima. Očito je da do polovice 1929. godine, dakako uz izmjene u personalnom sastavu i rukovodstava i organizacija, odnosno ćelija (do čega je dolazilo ne samo zbog hapšenja nego i zbog drugih razloga) — u Zagrebu djeluju svi prije nabrojani partijski forumi i cijela organizacija, a isto tako i organizacija SKOJ-a. Tek na sredini 1929. godine, a možda i neposredno nakon ubistva Đ. Đakovića, iz Zagreba odlaze u Sloveniju članovi Politbiroa CK KPJ. Rukovodstvo SKOJ-a, odnosno pojedini njegovi članovi, među njima i sekretari, imaju u Zagrebu svoje mjesto sve do sredine 1931. godine. Oni imaju zadaću da povežu raspršene članove KPJ i SKOJ-a ne samo u Zagrebu nego i u Hr-

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto, KI, 1934/93, Opuštenica državnog tužioca od 1. V 1934. godine protiv M. Stilinovića, N. Stihovića, D. Sailija, J. Papića, V. Janića, I. Javoršeka, V. Majdera, S. Stefanovića; Državni sud za zaštitu države, 10/34, Presuda Državnog suda za zaštitu države od 8. VI 1934.

vatskoj, pa, dakako, i u cijeloj zemlji. Takav je zadatak imao i Pero Popović Aga, i Josip Kolumbo, i Josip Debeljak.⁴² Svi su oni, međutim, kako je već rečeno, ubijeni dok su izvršavali te svoje zadatke. Sve do hapšenja rukovodioca Centralne sindikalne trojke Ivana Tomanića Johana u ljeto 1930. djeluje u Zagrebu i taj forum posredstvom kojega je KPJ pokušala organizirati ilegalne sindikate.⁴³ Ovdje se povremeno, ali ipak u cijelom tom razdoblju, nalaze i pojedini članovi Politbiroa CK KPJ, ili samoga CK KPJ, sa sličnim zadaćama kao i spomenuti rukovodioci SKOJ-a. Tako u toku 1930. dolazi Risto Samardžić, 1931. Božo Vidas Vuk, 1932. je aktivan nakon povratka s robije Đuro Cvijić, u toku 1933. i na početku 1934. godine povremeno su dolazili u Zagreb i sekretar CK KPJ Milan Gorkić Sommer (zapravo Josip Čižinski), te drugi.⁴⁴ Potkraj 1933. godine stiže ponovo u Zagreb na rad Srđa Prica, koji će u početku 1934. godine postati mandator odnosno povjerenik CK KPJ u zemlji.⁴⁵ Od travnja do kraja srpnja 1934. godine u Zagrebu povremeno boravi Josip Broz bivši sekretar Mjesnog komiteta KPJ, a od srpnja 1934. godine član Politbiroa CK KPJ. Broz se tek vratio s petogodišnje robije, ali se odmah uključuje u rad na sređivanju partijskih redova, i uopće komunističkoga pokreta u Zagrebu. Zajedno s Pricom ima važnu ulogu u formiranju novoga Mjesnog komiteta KPJ za Hrvatsku i Slavoniju, foruma što će zapravo označiti završetak krize komunističkoga pokreta u Zagrebu i otvaranje novih putova u njegovu razvoju, a samim tim i u cijeloj Hrvatskoj.⁴⁶

Međutim, organizacije, barem ne onakve kakva je u Zagrebu bila do 1929. godine, već od sredine 1929. uglavnom nema. Oni članovi KPJ i drugih organizacija pod njezinim utjecajem koji nisu bili uhapšeni, osuđeni na duge vremenske kazne zatvora ili robije, pasivizirali su se ili su počeli raditi

⁴² Usp. V. Rajčević, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj*, n. dj. knj. II, na više mjesta; vidi i bilj. 37.

⁴³ Usp. Lj. Petrović, *Revolucionarni sindikalni pokret*, n. dj.; ACKSKJ, KI, 1930/38, Izvještaj Centralne rukovodeće instance KPJ od 6. rujna 1930. Tu se govori i o ubistvu P. Popovića Age, te Josipa Kolumba, koji je nakon hapšenja Tomanića i njegove žene (6. ili 7. VIII 1930) uspio izbjeći policiji, ali je 14. VIII ubijen.

⁴⁴ Isto, KI, 1930/38, Tu se kaže da je 15. kolovoza 1930. godine uhapšen Borić-Rista Samardžić, jedini član Politbiroa CK KPJ u zemlji, rukovodilac pokreta u Zagrebu, odnosno u Hrvatskoj. On je došao u zemlju u svibnju 1930. sa zadaćom da rukovodi pokretom u zemlji. Usp. o njemu u: *J. Broz Tito*, *Sabrana djela*, knj. 2, 359; ACKSKJ, KI, 1931/50, Izvještaj CK KPJ upućen Kominterni od 3. rujna 1931. Tu se kaže da je iz Zagreba k njima stigao Đuro Cvijić — Krešić, koji tvrdi da ovdje nema organizacije, pa je pošao s njima uspostaviti vezu i pronaći načina da stvori organizaciju. Đuro Cvijić je tada bio član CK KPJ. O njemu usp. u: *J. Broz Tito*, *Sabrana djela*, knj. 2, 327; ACKSKJ, KI, 1932/8, Izvještaj Privremenog partijskog rukovodstva od 28. I 1932. Tu se govori da su uspostavljene veze sa Zagrebom nakon što je stigao Krešić i kad su poslali svoga čovjeka u Zagreb da radi na »partijskoj liniji« i na »liniji« Crvene pomoći: KI, 1943/62, Izvještaj Sommera, Milana Gorkića od 10. III 1934; S. Koprivica-Oštrić u spomenutom radu Trnje u organizaciji i djelatnosti KPJ u Zagrebu, str. 88, govori o tome da je 1931. godine na Pantovčaku ubijen sekretar MK KPJ i član CK KPJ Antun Šarić.

⁴⁵ Isto, KI, 1934/99. Pismo Bistrog — Srđe Price, povjerenika CK KPJ u Zagrebu, upućeno CK, primljeno 23. V 1934; S. Prica, *Godine koje su prošle*, Sarajevo 1982, knj. 1. Prica tu govori o svom radu u Zagrebu od 1925. do 1937. godine.

⁴⁶ *Josip Broz Tito*, *Sabrana djela*, knj. 2, str. 14 i d.

odvojeno, svaki na svom poslu. To nepostojanje organizacije, što znači čvrste organizacije, međutim, ne znači i prestanak svakoga rada i na stvaranju organizacije i u političkom životu. Tako već u toku 1930, a još više 1931, djeluju ili pojedinci, manje ili više istaknuti, ili manje grupe.⁴⁷ U toku 1932. počinje se situacija polagano mijenjati: vraćaju se iz zatvora prvi osuđenici iz 1929, a dolazi i do okupljanja novih ljudi. Potkraj 1932. u jednom se izvještaju spominje pet grupa, koje doduše nisu međusobno povezane. Te su grupe bile podijeljene po ćelijama u poduzećima (jedna od njih bila je u Radionici državnih željeznica, a jedna je obuhvaćala gotovo cijeli I rajon iz 1928. gdje je bilo okupljeno oko 25 ljudi).⁴⁸ Prema nekim podacima tada je ipak postojao Mjesni komitet, pa čak i Pokrajinski komitet (zagrebački Mjesni komitet je i tada i kasnije često imao ulogu Pokrajinskoga komiteta za Hrvatsku i Slavoniju). Na čelu Pokrajinskoga komiteta za područje Hrvatske i Slavonije nalazio se Dušan Grković.⁴⁹ Na početku 1933. već se govori o 50 članova KPJ podijeljenih 12 ćelija, od kojih su neke bile tzv. industrijske ćelije, i to u Radionici državnih željeznica (dvije) i Tvornici papira (jedna), četiri ulične i pet na Sveučilištu. Uz to u raznim tvornicama je djelovalo i četrnaest članova KPJ nepovezanih s tim ćelijama — i to u Tvornici ulja, »Arku«, Ložio-

⁴⁷ O tome govore i hapšenja, te procesi navedeni u bilj. 39. Usp. i bilj. 43 — Izvještaj Centralne rukovodeće instance KPJ od 6. rujna 1930. Tu se kaže da je provala u Zagrebu obuhvatila »drugove koji s uradili po part.(ijskoj), omladinskoj, sindikalnoj i seljačkoj liniji«, ali da i dalje »nesumnjivo postoje grupe drugova koji rade«. V. i T. Vujasinović, U Kraljevu od 1930. do 1934. godine, Četrdeset godina, zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd 1960, knj. 2 (1929—1935), 114, M. Iveković, Sjećanja na rad u Zagrebu 1933—1935. godine, na i. mj., 142, P. Gregorić, Sastanak s drugom Titom u Lepoglavi, na i. mj., 383—384. P. Gregorić ističe da je u proljeće 1930. godine išao na razgovor u Lepoglavu s Josipom Brozom po nalogu organizacije KPJ iz Zagreba. Vujasinović i Iveković spominju jedan drugoga te neke aktiviste zagrebačke partijske organizacije, među kojima Dušana Grkovića.

⁴⁸ ACKSKJ, KI, 1932/167. Pismo Botija od 30. X 1932. Josip Broz u svom izvještaju upućenom CK KPJ od 2. VIII 1934. govori o dvije grupe 1932. na 1933. godinu okupljene oko »T. i B.« (J. Broz Tito, Sabrana djela, knj. 2, 18. U bilj. 56 na i. mj., 240 tvrdi se da je u Zagrebu od 1932. do početka 1934. godine djelovalo nekoliko grupa komunista, i to jedna oko Đure Cvijića, člana CK KPJ (spominju se P. Gregorić i Z. Tkalec), druga oko Pavla Breyera, treća oko Dušana Grkovića. Ističe se da je najbrojnija grupa bila okupljena na Trešnjevci — na čelu s Viktorom Lipušćakom, izbjeglicom iz Istre. Prema tome bi se moglo zaključiti da nije bilo ni MK ni PK u toku 1932. i u 1933. godini.

⁴⁹ S Dušanom Grkovićem u toku 1932. i 1933. godine bavio se CK KPJ. Smatralo se da vodi »neku harangu protiv CK«, da inzistira na nepovjerenju prema CK i vezama s njim (ACKSKJ, KI, 1933/20, Pismo br. 14 od 30. I 1933). Kasnije je CK KPJ upozorio zagrebačku organizaciju da je Grković zbog držanja na Osmoj mjesnoj konferenciji KPJ, zatim u vezi s provedbom Otvorenog pisma Kominterne, i zbog pasivizacije u toku 1929. godine, na oktobarskom plenumu CK KPJ 1929. isključen iz KPJ. Zato se zahtijevalo da on, budući da je opet aktivan, treba priznati ranije greške i za neko vrijeme mora biti udaljen s funkcija, pa tako i iz PK. Kako se to završilo za sada nema podataka, ali se ipak zna da je Grković priznao svoje greške i da je sve do svoje smrti 1941. godine ostao aktivan u komunističkom pokretu u Zagrebu (KI, 1933/91, Izvještaj Ivića od 9. travnja 1933. i 1933/104, Pismo CK KPJ upućeno Mjesnom komitetu KPJ u Zagrebu (iz travnja 1933. godine).

nici državnih željeznica, Plinari, te Tvornici koža.⁵⁰ Te ćelije povezuje Mjesni komitet u čijem se sastavu nalazi Diego Rokov Ditrih, a taj komitet ima ulogu Pokrajinskoga komiteta KPJ za Hrvatsku i Slavoniju.⁵¹ Ćelije na Sveučilištu imaju svoje zasebno rukovodstvo.⁵² Uz te forume postoji tada i tehnički aparat Mjesnoga komiteta na čelu s Nikolom Stihovičem, te tehnički aparat Pokrajinskoga komiteta, povezan s takvim aparatom CK KPJ, na čelu s Marijanom Stilinovićem. Djelovala je i organizacija Crvene pomoći.⁵³

Organizacija SKOJ-a počela se obnavljati 1933. godine i to najprije u Radionici državnih željeznica, a zatim i na Trešnjevci (gdje je čak možda to postignuto i prije Radionice državnih željeznica i to posredstvom grupe »Crveni barjak«).⁵⁴ Potkraj 1933. godine MK KPJ dobio je zadatak od CK da formira Mjesni komitet SKOJ-a.⁵⁵

Nakon hapšenja Marijana Stilinovića, Nikole Stihovića, Franje Kralja, Dragutina Sailija, te niza drugih,⁵⁶ činilo se da je opet došlo vrijeme kad se komunistički pokret u Zagrebu neće moći dugo obnoviti. No, ubrzo je situacija sređena zahvaljujući Josipu Brozu, Srđi Prici i kadrovima koji su postojali u Zagrebu. Na početku svibnja formiran je novi Mjesni komitet KPJ, ubrzo zatim osnovani su i Pokrajinski komitet KPJ za Hrvatsku i Slavoniju, te Mjesni komitet SKOJ-a, odbor Crvene pomoći, rukovodeće tijelo za rad u sindikatima. Uspjelo je konačno učvrstiti i veze s Centralnim komitetom koji se nalazio u Beču. To je bilo umnogome moguće i zato što policijska provala ipak nije uspjela bitnije uzdrmati redove komunističkog pokreta. U Mjesni komitet KPJ ušli su Josip Poje, Mato Sudeća i Antun Rusek, a u Pokrajinski komitet KPJ za Hrvatsku i Slavoniju Franjo Kralj, Dragutin Petrović i Dragutin Marušić. Organiziran je i novi

⁵⁰ Isto, KI, 1933/91, Izvještaj i dopuna izvještaja Ivića od 9. IV 1933.

⁵¹ Isto. Ne spominju se imena, dakako zbog konspirativnosti, ali se kaže: »M. K. sastoji se iz 3 čl.(ana) jedan je čl.(an) part.(ije) od 1927, druga su dva 1928 — sva trojica su radnici: fabrički radnik, monter i građevinski radnik. M. K. fungira ujedno kao P. K. samo s tom razlikom što je u nj kooptiran dr.(ug) br. 2 (to je sigurno Dušan Grković — op. B. J.) o kojem će niže biti govora.« Diego Rokov-Ditrih — spominje se u navedenom izvještaju M. Gorkića-Sommerera — od 10. III 1934. godine, gdje se kaže da je bio u sastavu PK, ali da ga policija nije uspjela uhvatiti u provali potkraj 1933. i na početku 1934. godine jer se uspio sakriti. Policija je, međutim, tada optužila Dragutina Sailija i Franju Kralja da su uz Diega Rokova bili članovi toga foruma, a Dušan Grković je pušten u nedostatku dokaza. Gorkić u tom svome izvještaju navodi da pravi članovi MK i PK nisu uhapšeni, no ne spominje nikoga osim Diega Rokova.

⁵² ACKSKJ, KI, 1933/91. Riječ je o Komunističkoj studentskoj frakciji, osnovanoj u zimskom semestru 1932. godine. Više o toj organizaciji vidi u: V. Rajčević, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj, n. dj., knj. 2, 60 i d.

⁵³ ACKSKJ, KI, 1933/91.

⁵⁴ O tome usp. V. Rajčević, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj, n. dj., 84; *Isti*, Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke, n. dj.; M. Gorkić u spomenutom izvještaju od 10. III 1934. govori o hapšenju te grupe oko »Crvenog barjaka« potkraj 1933. i na početku 1934. godine.

⁵⁵ V. Rajčević, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj, n. dj., 84.

⁵⁶ V. bilj. 41; ACKSKJ, KI, 1934/62, Izvještaj M. Gorkića od 10. III 1934.

Tehnički aparat.⁵⁷ Završeno je jedno izrazito krizno razdoblje razvoja komunističkoga pokreta u Zagrebu, obnovljene su organizacije komunističkoga pokreta koji je diktatura razbila. Bilo je to još uvijek daleko od čvrste partijske organizacije, osnovane na principima demokratskog centralizma, organizacije jedinstva misli i akcije. Komunistički pokret u Zagrebu izišao je iz krize ne samo s novim iskustvom u ilegalnoj organiziranosti nego i sa sviješću o potrebi čvrste unutarnje povezanosti koju neće moći razbiti provala policije. Vidi se to i po činjenici da je do srpnja 1934. partijska organizacija imala 19 međusobno povezanih ćelija. Njima se potkraj srpnja priključila i grupa od 50 članova s Trešnjevke, koji do tada djeluju kao »divlja« organizacija.⁵⁸

Ojačala je i organizacija SKOJ-a: djelovalo je u prvoj polovici 1934. što na Zagrebačkom sveučilištu, što u srednjim školama oko 150 članova SKOJ-a. Bili su podijeljeni na osam rajonskih komiteta na čelu s Mjesnim komitetom koji je potkraj 1934. godine dobio funkciju Pokrajinskoga komiteta. Osnajena je i organizacija SKOJ-a među radničkom omladinom, a osobito u Radionici državnih željeznica. U rujnu 1934. godine SKOJ-evska organizacija Zagreba je ne samo najjača u Hrvatskoj nego i u cijeloj zemlji: ima 240 članova. Od toga 90 radnika, 30 srednjoškolaca i 120 studenata.⁵⁹

Za sve to vrijeme, tj. nakon zabrane rada Nezavisnim sindikatima, KPJ u Zagrebu nije uspjela stvoriti čvršću osnovicu u ilegalnim sindikatima, čije se rukovodstvo za cijelu zemlju, kao što je rečeno, ovdje nalazilo.⁶⁰ Kad je ta ideja napuštena i CK KPJ donio odluku (u ljeto 1932. godine) o ulasku komunista i njihovih simpatizera u reformističke sindikate, što znači u URSSJ i ORS, te Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIČ), kao i Savez grafičkih radnika Jugoslavije, komunisti i njihovi simpatizeri u Zagrebu su u takvoj orijentaciji već imali

⁵⁷ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. 2, 18 i 240. Josip Broz u svom spomenutom izvještaju od 2. VIII 1934. godine kaže: »Odmah poslije Prvog maja sastali smo se nas petorica drugova (sva petorica s robije) da se dogovorimo o raznim pitanjima: stvaranje org(anizacije) i foruma, što je uzrok tome kaotičnom stanju u Zagreb(u), o C(rvenoj) p(omoći), o književničkim sporovima, o slabosti prijašnjih org(anizacija) i uzrocima toga[...].« te ističe dalje: »Privremeni MK bio je biran na tome sastanku i dobio je zadatak da odmah pristupi povezivanju pojedinih grupa i sređivanju mjesne org(anizacije). Tu se govorilo i o potrebi osnivanja privremenog PS i odmah su određeni bili za to dvojica drugova, a treći se istom kasnije našao. I u MK i u PS ušla su po dvojica drugova koji su bili na robiji.« O formiranju tih komiteta Gorkić u svom spomenutom izvještaju od 10. III 1934. govori da je dao zadatak u tom smislu »drugu broj 2« — Srđi Prici, nakon što je razgovarao s Ditrhom — Diegom Rokovim. S. Prica u svom pismu od 23. V 1934. godine upućenom CK KPJ kaže da je »ovih dana« formiran MK KPJ, a »uskoro će biti i PK«. Ističe dalje da postoji MK SKOJ-a, mjesni tehnički aparat, te organizacija Crvene pomoći. U svojim sjećanjima navedenim u bilj. 45 Prica na str. 94 kaže da je, kad je potkraj 1933. godine stigao u Zagreb, tu je bilo više grupa koje su radile, a među njima se osobito isticala ona u kojoj su bili F. Kralj, D. Petrović i D. Marušić. Oni su bili članovi MK, a ta je grupa »predstavljala već oformljenu organizaciju«.

⁵⁸ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. 2, 18 i 19 (Izvještaj predstavnika zagrebačke organizacije od 2. VIII 1934).

⁵⁹ V. Rajčević, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj*, n. dj., 84 i 88.

⁶⁰ O ilegalnim sindikatima usp. J. Cazi, *S puta reformizma na put klasne borbe*, 54 i d.; N. Jovanović, *Sindikalni pokret u Srbiji 1929—1934*, Beograd 1979; 20 i d.

određenog uspjeha.⁶¹ Treba reći da je njihovo iskustvo u tome vjerojatno umnogome pridonijelo stvaranju takve odluke.⁶² Ali, iako su oni prednjačili u tome, ipak nisu radili u skladu s odlukama najvišeg rukovodstva KPJ, koje je donijelo odluku o osnivanju Revolucionarne sindikalne opozicije (nakon što je napuštena orijentacija na stvaranje ilegalnih sindikata). Ta je ilegalna organizacija po tim zamislima imala raditi legalno na okupljanju radnika u reformističkim sindikatima oko programa KPJ te organizirati njihovu borbu za promjenu i poboljšanje ekonomskog položaja svih radnika.⁶³ Jer, oni su nakon ulaska članova zabranjenih Nezavisnih sindikata u podružnice URSSJ-a (drvodjeljci, građevinari, privatni namještenici, te tekstilci — koji su najprije ušli u ORS, a od 1930. ulaze u URSSJ) već od 1929, te u toku 1930. i 1931. godine, a osobito u 1933. i 1934. godini uspjeli osigurati određene pozicije u upravama pojedinih podružnica, a zatim i u višim forumima (pokrajinskim upravama) URSSJ-ovih saveza u Zagrebu i za područje Hrvatske i Slavonije.⁶⁴ To im je omogućavalo legalno djelovanje i početak ispunjavanja zadaća u organiziranju radničke borbe. Nisu organizirali ili su manjkavo organizirali grupe Revolucionarne sindikalne opozicije, kako se kritički navodi u izvještaju iz travnja 1933. godine. Osobito se to odnosilo na pojedina poduzeća. Ipak u rujnu 1933. imali su svoje frakcije, odnosno odlučne utjecaje u ovim savezima iz sastava URSSJ-a: u Savezu šivačko-odjevnih radnika (tu je sekretar Pokrajinske uprave bio Dragutin Marušić), Savezu drvodjeljskih radnika (gdje je radio Stjepan Šalamun), Savezu građevinskih radnika, Savezu kožarsko-prerađivačkih radnika, Savezu metalčkih radnika, Savezu privatnih namještenika. Imali su uspjeha i u SBOTIĆ-u.⁶⁵ Taj je

⁶¹ Lj. Petrović, Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929—1932, n. dj.

⁶² Već od 1931. godine u raznim se izvještajima, porukama i na druge načine govori da su članovi bivših Nezavisnih sindikata u Zagrebu ušli u URSSJ i ORS — ACKSKJ, KI, 1931/50, 1932/8.

⁶³ U izvještaju zagrebačke grupe članova Partije od 9. V 1932. prepričava se njihova rezolucija u kojoj su analizirali uzroke nova poraza KPJ u sudaru s režimom te situaciju u sindikalnom radu. Tu se ističe: »stvaranjem i jačanjem sind.(ikalnih) opozicija u socijal-patriotskim, fašističkim i tzv. neutralnim sindikatima u kojima se danas nalazi ne samo veliki broj članova bivših nez.(avisnih) sind.(ikata) nego i u kojima su mnogi bivši funkcioneri nez.(avisnih) sind.(ikata) kao i članovi partije aktivni organizatori i funkcioneri. Ne gubeći iz vida da se centar sindikalnog rada nalazi u preduzećima, smatramo da su or.(ganizaciona) uputstva izražena u rezoluciji za sind.(ikalni) rad nesprovediva« (isto, 1932/39). Tu je njihovu ocjenu CK KPJ kritizirao u studenom 1932 (isto, 1932/162).

⁶⁴ Vidi bilj. 61 i usp. B. Janjatović, O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933—1941. godine, zbornik Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, 255—285.

⁶⁵ ACKSKJ, KI, 1933/91. U izvještaju upućenom iz Zagreba 13. rujna 1933. godine CK KPJ ističe se da imaju 12 članova Revolucionarne sindikalne opozicije u Savezu građevinskih radnika (podružnica toga Saveza ima 357 članova), 15 članova RSO u Savezu šivačko-odjevnih radnika (gdje podružnica ima 240 članova), 6 članova RSO u Savezu kožarsko-prerađivačkih radnika (gdje ima 230—250 članova), 5 članova RSO u Savezu metalčkih radnika (gdje ima 500 članova), 10 članova RSO u Savezu drvodjeljskih radnika (gdje ima oko 180 članova), 7 članova RSO u Savezu privatnih namještenika (gdje ima 1200 članova), te SBOTIĆ-u 4 člana RSO (gdje se ne navodi broj članova podružnice) (KI, 1933/233).

proces tekao nezaustavljivo bez obzira na rukovodstvo KPJ, bez obzira na neprestane sukobe sa socijalistima iz URSSJ-a, koji nisu prezali ni od denunciranja komunista policiji, bez obzira na progone i hapšenja, bez obzira na određeno nezadovoljstvo s brzinom toga procesa.⁶⁶ Tako je već u 1934. godini postajalo sve očitije da su komunisti i njihovi simpatizeri u zagrebačkim sindikatima iz sastava URSSJ-a sve značajnija snaga.⁶⁷

Prema tome, komunistički je pokret u Zagrebu, uostalom kao i u cijeloj zemlji, usprkos ubistvima najistaknutijih rukovodilaca KPJ i SKOJ-a, hapšenju i osudama na dugogodišnju robiju ili zatvor najvećega dijela aktivista do 1929, postepeno, oslanjajući se i polazeći najprije od pojedinaca i grupa (što je bila svojevrsna osobitost), uspio obnoviti svoje ilegalne organizacije i ostvariti nove oblike sindikalnog djelovanja (što je u to vrijeme, bez obzira na kritičnost u odnosu na dosegnuto, također bila posebnost Zagreba), te formirati rukovodstvo tih organizacija u Mjesnom komitetu KPJ i SKOJ-a, kao i u Pokrajinskim komitetima tih organizacija. Doduše, riječ je o svega nekoliko stotina ljudi (članova KPJ, SKOJ-a, aktivista u sindikatima). Ipak je to bio uspjeh u vrijeme kad i KPJ u cijeloj zemlji, te sve druge organizacije povezane s njom, nisu predstavljale brojniju snagu. Pokazalo se da režim ne može ugušiti komunistički pokret. Iskustvo toga rada pokazalo je da je za djelovanje komunističkog pokreta u uvjetima društveno-političke situacije kakva je u to vrijeme bila u Jugoslaviji — osuda na ilegalnost, djelovanje na rubu političkih zbivanja i prividno na rubu društvenih kretanja za samu KPJ i sve njezine organizacije — organizaciono pitanje jedno od bitnih problema pokreta. Pokazalo se i potvrdilo da unutarnja izgradnja pokreta, podijeljenog na ćelije i čvrste organizacije, ostaje i dalje garancija njegove efikasnosti. Postalo je očito da komunistički pokret, da bi mogao voditi akcije masa i ispunjavati vlastiti program revolucionarnoga društvenog preobražaja, mora još mnogo raditi na izgradnji takve organizacije u kojoj će svaki član biti idejno i politički osposobljen za akciju, u kojoj će vodstvo izrasti iz same organizacije i biti zajedno s njom uvijek u uskoj vezi s radnim masama i njihovim problemima.

⁶⁶ U sindikalnom izvještaju iz Zagreba od lipnja 1934. godine koji je Josip Broz pisao u suradnji s D. Marušićem kritički se ocjenjuje razdoblje nakon 1929. godine i ukazuje na još uvijek nezadovoljavajuće stanje u sindikalnom radu. Iznose se slični podaci o broju RSO grupa po pojedinim savezima, ali se ističe da je teško prihvaćena ideja o ulasku u reformističke sindikate »jer su si mnogi drugovi zabili u glavu da se nema šta raditi u tim sindikatima. Neki su drugovi već prije te odluke (odluka iz 1932. godine — op. B. J.) ušli u ref(ormističke) sindikate, tj. 1931. i početkom 1932. i odmah bacili parole o osnivanju frakcije i RSO grupa, ali je to išlo vrlo teško, jer se većina drugova koji su ranije vedrili i oblačili u Nez(avisnim) sindikatima, i to sve stari funkcioneri, koji stalno hoće da sjede na dvije stolice, navodno se drže linije, ali kada se traži od njih odgovoran rad, koji je skopčan sa makar minimalnim žrtvama, onda oni nalaze stotinu smicalica izgovora, da ne mogu da se prihvate tog rada« (J. Broz Tito, Sabrana djela, knj. 2, 15). Ističe se dalje da nema jedinstvenog rukovodstva RSO u gradu i da je to zadatak od velike važnosti. Dodaje se da je takva komisija u formiranju.

⁶⁷ Usp. B. Janjatić, O nekim aspektima djelovanja, n. dj.

6.

Postavlja se pitanje kako je i je li uopće komunistički pokret u tom razdoblju, osim u rješavanju organizacionih problema, mogao biti politički i društveno aktivan. Istina, već je i rad na obnovi organizacija i foruma komunističkog pokreta, i same KPJ, i SKOJ-a. te rad na pronalaženju novih putova i oblika sindikalnog okupljanja, bio sasvim određena politička praksa. Bilo je to ne samo zato što je ta aktivnost u cijelom međuratnom razdoblju, a osobito u vrijeme žestoke diktature, smatrana činom usmjerenim protiv države i tadašnjeg poretka nego i zato što je osnivanje organizacija, kao i svako sindikalno okupljanje, bilo i ostalo jedan od preduvjeta političke akcije. Zato je prikaz obnove organizacija i foruma dio odgovora na postavljeno pitanje. Ipak je u to vrijeme, iako u manjem opsegu u odnosu na ranija razdoblja, kao i na vrijeme koje je slijedilo, zabilježen niz političkih aktivnosti usprkos desetkovanju organizacija i neprestanih represija protiv komunista i njihovih simpatizera.

Najprije treba istaći da se u Zagrebu sve do kraja travnja 1929. god. odvijala relativno živa aktivnost najviših foruma komunističkog pokreta. Dio rukovodstva KPJ, koji se vratio u zemlju nakon Četvrtoga kongresa održanog potkraj 1928. godine, nalazio se, kako je već rečeno, upravo u Zagrebu. Tu su održavani sastanci Politburoa CK KPJ na kojima se razmatrala situacija nakon proglašenja diktature i tražila rješenja za daljnji rad.⁶⁸ Radio je ovdje i CK SKOJ-a (odnosno njegov dio) — duže nego Politburo — jer je nakon hapšenja P. Marganovića rad nastavljen tako što su njegovo mjesto preuzeli J. Mišić i S. Oreški, a nakon njihova ubistva P. Popović Aga, J. Kolumbo, J. Debeljak.⁶⁹ Oba su ta rukovodstva smatrala da treba poduzeti odlučne mjere protiv diktature i u tom pogledu su zahtijevali akcije, pripreme za obračun, pozivali na ustanak. To su bile nerealne ocjene, jer diktatura nije označila bujanje revolucionarnoga raspoloženja masa nego ograničavanje i onemogućavanje političkoga, prije svega opozicionoga, života. Zato su i leci tih foruma u kojima se pozivalo na oštro suprotstavljanje diktaturi imali za posljedicu jedino oštro suprotstavljanje policije i drugih organa režima, te hapšenja, progone, pa na kraju i ubistva istaknutih i manje poznatih komunista i njihovih simpatizera. O živosti aktivnosti i sposobnosti organizacija komunističkog pokreta, usprkos promijenjenoj situaciji, govore neki drugi podaci. Kao što je poznato u Zagrebu je na početku ožujka 1929. pokrenut organ CK KPJ — »Proleter« i ovdje je štampano prvih pet brojeva toga glasila koje će u narednom razdoblju imati veliku ulogu u prenošenju direktiva CK KPJ članstvu, širenju komunističke ideologije i informiranju o događajima u zemlji i svijetu. »Proleter« je, dakako, izlazio ilegalno, ali je njegovo pokretanje nesumnjivo pokazalo da se u komunističkom pokretu, premda je u ilegalnosti, nalaze sna-

⁶⁸ O tome usp. Pregled istorije SKJ, n. dj.; Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919—1979, Beograd 1980, knj. I, 1919—1941; V. Rajčević, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj, n. dj., knj. 2, na više mjesta, itd.

⁶⁹ V. Rajčević, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj, n. dj., knj. 2, 14 i d. Tu je navedena i ostala relevantna literatura.

ge i za takvu aktivnost.⁷⁰ U travnju 1929. godine CK SKOJ-a pokreće ponovo svoj list »Mladi boljševik«, koji će imati sličnu ulogu.⁷¹ U srpnju 1930. godine CK SKOJ-a objavljuje list »Mladi lenjinist«, časopis »za teoriju i praksu«.⁷²

Ti su forumi u uskoj vezi i s centralnim rukovodstvom ilegalnih sindikata koje također djeluje u Zagrebu sve do hapšenja njihovog rukovodioca I. Tomanića, kako je to već rečeno. Doduše aktivnost toga posljednjeg foruma više se iscrpljuje u pokušajima organiziranja članstva nakon burnih rasprava o legalizaciji sindikata, zatim neslaganju o osnivanju ilegalnih sindikata.⁷³

Ipak su svi ti forumi također povezani s mjesnim rukovodstvom i KPJ i SKOJ-a, pa imaju i pregled nad sindikalnim kretanjem i djelovanjem. Tako zajedničkim snagama CK KPJ i MK KPJ izlazi niz letaka u povodu proglašenja diktature s pozivom na borbu protiv nje, u povodu proslave 1. maja 1929, u povodu ubistva Đ. Đakovića i N. Hećimovića, itd.⁷⁴ Oni također zajedno ili u suglasnosti rade na organiziranju protestnih zborova i letećih mitinga održavanih pred pojedinim tvornicama odmah nakon proglašenja diktature, te uoči Prvoga maja 1929. godine.⁷⁵

Nakon ubistva Đure Đakovića i Nikole Hećimovića, Paje Marganovića, braće Oreški i Janka Mišića — kad su članovi najviših foruma komunističkog pokreta, oni koji su preživjeli hapšenja i progone, morali napustiti Zagreb, mjesna organizacija KPJ na čelu s MK, te Pokrajinskim komitetom također su bili uskoro izvrgnuti hapšenjima, policijskom i sudskom zatvoru, te zatim strogim kaznama robjije ili zatvora. Zbog toga u toku 1929. godine i nije bilo nekih značajnijih javnih akcija. Sada se radilo na obavještavanju javnosti, posredstvom letaka izrađenih u zemlji i inozemstvu, o žestini terora kojem su izvrgnuti komunisti i njihovi simpatizeri. Tako je 1930. godine obilježena godišnjica diktature kao vrijeme nečuvena terora.⁷⁶

Pojedinci i grupe u toku 1930. i 1931. godine bavili su se uglavnom, osim nastojanjem da bilo kako održe organizacije, proučavanjem literature ili materijala koji su povremenim vezama stizali od rukovodstva KPJ ili razradom planova za konspiraciju. Ipak su se angažirali i u određenim situacijama: tako u demonstracijama u jesen 1929. godine u povodu osude na smrt Istranina, antifašista, Vladimira Gortana — izvršene u Puli, u

⁷⁰ Hronologija radničkog pokreta i SKJ, n. dj., 179.

⁷¹ Proleter 1929—1942, Beograd.

⁷² Isto, 189.

⁷³ O tome usp. Lj. Petrović, Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu, n. dj., 246.

⁷⁴ ACKSKJ, KI, 1929/19, 1929/67; usp. i Đuro Đaković, Život i djelo. Građa za monografiju, Sl. Brod 1979; V. Rajčević, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj, n. dj.; Isti, Revolucionarni omladinski pokret na području Trnja, n. dj.; Isti, Revolucionarni omladinski pokret na području Trešnjevke, n. dj.; S. Koprivica-Oštrić, Trnje u organizaciji i djelatnosti KPJ u Zagrebu, n. dj.; Ista, Djelatnost KPJ na Trešnjevci, n. dj.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

fašističkoj Italiji.⁷⁷ Pokrenut je 1930. godine list »Crveni barjak« u organizaciji grupe komunista s Trešnjevke.⁷⁸ Više su akcija komunisti i njihovi simpatizeri u to vrijeme izveli na sindikalnom planu posredstvom radničkih povjerenika izabranih još 1928. godine u borbi za sitne, svakodnevnne zahtjeve radnika vezane uz probleme radnog mjesta — osobito u Radionici državnih željeznica. Radnici te Radionice pod utjecajem komunista provode 1929. godine i štrajk nezadovoljni svojim položajem. U 1930. godini vođen je pod utjecajem komunista i uz njihovu pomoć štrajk u tvornici kože u kojem je sudjelovalo oko 300 radnika. Vjerojatno su komunisti i njihovi simpatizeri bili aktivni i u organiziranju štrajkova 1931. godine, kad ih je u Zagrebu zabilježeno osam, a zatim u 1932. godini kad je bilo sedam takvih akcija.⁷⁹

Nemogućnost ili krajnja ograničenost političkog djelovanja, što je rezultiralo političkom pasivizacijom gotovo svih koji su se bavili bilo kakvom javnom djelatnošću — osim dakako režima i njegovih ljudi — sprečavale su izražavanje i izricanje svake riječi koja ne bi odgovarala režimu. Uvedena je i preventivna cenzura za novine i časopise, a 1931. godine za kazalište. Ipak, upravo u tome, u sferi kulture, posredstvom medija iz njezine domene i u književnosti i u likovnoj umjetnosti u Zagrebu se probijaju zabrane političkog djelovanja. U tome sudjeluju intelektualci raznih opredjeljenja, već afirmirani u prošlom razdoblju, ali i neki koji se tada tek pojavljuju. Osobito su eksponirani komunisti i njihovi simpatizeri, prije svega književnici i publicisti — naročito August Cesarec, Milan Durman, Stevo Galogaža, te likovni umjetnici oko »Zemlje« — Krsto Hegedušić i drugi (među njima će kasnije imati mjesto i član Pokrajinskog komiteta KPJ 1935. godine — Danilo Raušević Šojka). Oni nalaze načine da izvrše ili pokušavaju izvesti kritiku društvene stvarnosti u svojim djelima, a osobito pokretanjem časopisa ili sudjelovanjem u njima. Tako posredstvom »Literature« pokrenute 1931, te osobito »Književnika« od 1931. godine nadalje postepeno se grupiraju i formuliraju shvaćanja tzv. socijalne umjetnosti.⁸⁰ No, u toku 1932—1934. godine izbija i prvi značajniji sukob između njih, kad se u povodu Krležina predgovora Hegedušićevim Podravskim motivima rasplamsavaju sporovi o svrsi i obliku umjetnosti uopće, sporovi koje će morati rješavati i novo partijsko rukovodstvo, s pravom ocijenivši da ti sporovi između M. Krleže i grupe oko M. Durmana, urednika »Književnika« na čijim stranicama je i započela rasprava, samo štete pokretu »jer protivnici to iskorištavaju, naročito klerikalci, koji već pišu o tome i u brošurama i u svojim novinama. Naši simpatizeri u provinciji i drugovi ogorčeni su i pitaju zašto ova svađa sada, u vrijeme kada su se sve protivničke sile

⁷⁷ Usp. V. Rajčević, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj*, n. dj., 23; B. Janjatović, *Odjeci suđenja i presude Vladimiru Gortanu i drugovima u jugoslavenskoj javnosti*, Pazinski memorijal, knj. 3, 117—129.

⁷⁸ V. Rajčević, *Prilog bibliografiji naprednih novina i časopisa između dva rata (1918—1941)*, *Putovi revolucije*, 3—4/1964, 540. Tu se govori o »Crvenoj zastavi«.

⁷⁹ Usp. Lj. Petrović, *Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu*, n. dj.

⁸⁰ Detaljno o tome usp. Z. Stipetić, *Argumenti za revoluciju — August Cesarec*, n. dj., 266 i d.

ujedinile protiv nas«. ⁸¹ Spor je tada smiren upravo na inicijativu novoga Pokrajinskog rukovodstva, te Josipa Broza, da bi se opet rasplamsao nekoliko godina kasnije. ⁸² Pokazalo se da koliko god treba voditi računa o slobodi stvaralaštva u uvjetima političke stege, terora diktature, ekonomske krize koji su onemogućavali borbu na političkom i ekonomskom polju, takve rasprave, bez obzira na to što je kritika umjetnika bila upućena društvu i poretku, ograničavaju akciju komunističkoga pokreta, a ona je morala biti usmjerena i na održavanje organizacija i na pokretanje masa u borbu protiv režima.

Jer, zbog terora diktature, slabljenja i razbijanja partijskih redova, kao i uopće redova komunističkoga pokreta, i u zemlji i u Zagrebu, pretežna većina radnika i drugih radnih slojeva vodila je bitku za голу egzistenciju, a da u tome komunistički pokret nije uglavnom sudjelovao ili je mogao vrlo malo sudjelovati. Zato se u vrijeme kad su ponovo oživjele grupe komunista i njihovih simpatizera trebalo usmjeriti svoj rad na te osnovne zadatke. U tome su imali i određena uspjeha, od uključivanja u studentske demonstracije potkraj 1932. god. do, prije svega, sindikalnog okupljanja ili u aktivnosti vezanoj uz to okupljanje. Tako već od 1932. godine radnici se okupljaju posredstvom društva »Prijatelj prirode«. Te godine počinje izlaziti napredni »Glas Trešnjevke«. U toku 1933. godine u vezi s izborima za Radničke komore pokreću se širi slojevi radnika oko liste URSSJ-a što je rezultiralo tim da je uprava Radničke komore u Zagrebu prešla na URSSJ; na početku 1933. godine akcije nezaposlenih radnika — osobito njihove demonstracije u siječnju te godine — ukazuju na s jedne strane na spremnost i sposobnost komunista da se okušaju i u takvom obliku borbe protiv diktature i ekonomske krize, a s druge na činjenicu da klasni sukob traje i u tom vremenu prividno mrtvom u društvenom pogledu. U toku 1933. i još više 1934. godine počinju se intenzivnije javljati i štrajkaško-tarifne akcije u organizaciji URSS-ovih saveza, i to uglavnom onih u kojima su komunisti i njihovi simpatizeri imali utjecaja. Tako je 1933. u Zagrebu provedeno pet štrajkova od kojih je četiri organizirala podružnica Saveza šivačko-odjevnih radnika, a 1934. godine bilo je 11 štrajkova s oko 1000 radnika. ⁸³

7.

Na kraju ovoga kratkog pregleda razvoja revolucionarnoga, komunističkoga pokreta u Zagrebu — u razdoblju određenom s jedne strane terorom šestojanuarske diktature a s druge ekonomskom krizom — može se zaključiti da je taj pokret proživio tešku krizu prvenstveno u organi-

⁸¹ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. 2, 21 (Izvještaj predstavnika zagrebačke partijske organizacije od 2. VIII 1934).

⁸² O tome detaljno piše i S. Prica u svojim sjećanjima spomenutim u bilj. 45; on kaže da je sam vodio razgovore s grupom oko M. Durmana, a F. Kralj je imao razgovore s M. Krležom.

⁸³ O tome v. B. Janjatić, O nekim aspektima djelovanja KPJ, n. dj

zacionom pogledu, zbog razbijanja njegovih organizacija. Međutim, iako uz velike žrtve, kriza je savladana. Politička djelatnost komunističkog pokreta izražena u stvaranju i obnavljanju organizacija, u pokretanju raznih akcija od studentskih demonstracija do tarifno-štrajkaških pokreta nije još uvijek ni izdaleka značila da taj pokret pokreće šire slojeve radničke klase i drugih radnih ljudi u gradu u borbi za ostvarenje njihovih političkih, ekonomskih i kulturnih interesa. Tako je bilo i u cijeloj zemlji. Ali, pokazalo se da taj pokret, premda sveden u to vrijeme na uski sloj svojih aktivista i simpatizera, bez obzira na sve prepreke želi da pokreće radne slojeve i da može izraziti i da izražava njihove interese.